

A jobbágycsalád szervezete a sárospataki uradalom falvaiban a XVII. század közepén

A magyar paraszteszalád szervezetének történeti alakulásáról az újkorra vonatkozó néprajzi kutatás eredményein kívül alig vannak ismereteink. A történeti irodalomban a jobbágycsalád szervezete nem kapott helyet mint önálló kutatási téma. Ha nem is mellőzte az irodalom a jobbágyháztartások családi munkarejének megemlítését, a jobbágygazdaság munkaszervezetének vizsgálata még a későközépkori kutatásokban (ahol már bőven van erre vonatkozó forrásanyag) is elmaradt; a családkérdés csak általánosságban, leginkább a jobbágytelkek felaprózása vagy együtt-tartása, tehát a földviszonyok oldaláról, valamint a jobbágycsaládok megélhetése szempontjából, szociális kérdésként vetődött fel.¹

A csupán jobbágyfőkre alapozott számítások a jobbágy-paraszti társadalmat csak egyik oldaláról, a jobbágygazdaság oldaláról világítják meg. A jobbágyparaszti munkaerő mennyiségéről és társadalmi felhasználásáról, ennek gazdaság- és társadalomtörténeti vonatkozásairól a jobbágycsaládok létszámának ismerete nélkül nem kaphatnánk világos képet, helyes arányokat — még akkor sem, ha *summásan* ugyan figyelembe vennénk a jobbágyfőkhöz tartozó családi létszámot, a nem-önálló jobbágy népességet. Ezek hovatartozásának ismerete: a különböző keretek közt termelő, különböző létszámú és az adott munkaerőt eltérően hasznosító háztartások közt való eloszlásának reális fölbecsülése nélkül nem volna tisztázható az egész jobbágy-parasztnépesség összes munkarejének megosztása — sem a család (azaz a saját kisüzemi gazdaság) és a földesúri szolgálat (vagyis az allodiális nagybirtok) közt; sem a parasztság különböző rétegei, tehát termelési formái, szabad vállalkozásai és bérmunkája között.

A jobbágy-„családtagok” számaránya vidékenként eltérő, de mindenütt jelentős. A XVII. századi urbáriumok tanúsága szerint — amikor a jobbágyok már általában férfi-családtagjaikkal együtt vannak felsorolva — az összeírt személyeknek csak kis része gazdálkodik egymagában, munkaképes férfi-rokon nélkül. I. Rákóczi György sárospataki uradalmában például

¹ A későközépkorra vonatkozó részlettanulmányok közt leginkább *Ila Bálint* mutat rá a nagycsaládi szervezet gazdasági jelentőségére, a nagycsalád előnyös adottságaira, s egyedül ő közül egy megyét összefoglaló számszerű kimutatást az „egykenyeren” élő jobbágyok számarányáról. (A gömöri jobbágyság a XVII—XVIII. században az úrbérrendezésig, Bpest, 1938). Az 1945 óta megjelent összefoglaló történeti munkák közül csak *Molnár Erik* szentel nagyobb figyelmet a paraszteszalád szervezetének, a családszervezet gazdasági-társadalmi összefüggéseinek. Különösen a koraközépkori nagycsalád bomlásával együtt jelentkező telek- és munkaerőproblémákra mutat rá, de anélkül, hogy a bomlási folyamat történeti okait kutatná (A magyar társadalom története az Arpádkortól Mohácsig, Bpest, 1949).

az 1648-ban összeírt személyeknek csak mintegy 20 százaléka állt magánosan, a többiek vagy fiaikkal, vagy az apai házban, vagy valamilyen más rokoni társulásban éltek s dolgoztak. Átlagban minden jobbágyfőre egy összeírt családtag (serdülő fiú, felnőtt férfi) jutott, tehát az összes jobbágyorsban levő férfi-munkaerő fele nem volt önálló. Ugyanakkor a tanulmány során törvényszerű eltérések lesznek láthatók a különböző — szántó és borgazdaságú — háztartások létszámában, s ezen belül is a különböző létszámú jobbágy-családok gazdasági helyzetében. A családi létszám pedig — bizonyos számú rokon együttélése — a tradicionális berendezésű paraszttársadalomban a vérségi kötelékek meghatározott rendje szerint alakul, bővebb vagy szűkebb, lazább vagy szorosabb vérségi kötelékkel összekapcsolt családi együttesekben. *Az ezekben élő jobbágyok életmódját, életlehetőségét, termelőmunkáját osztályhelyzetük mellett ez a szűkebb, közvetlen és szigorú társadalmi kötöttség határozza meg — mely azonos a kisüzemi parasztgazdaság munkaszervezetével és így meg-szabja tagjainak az általános munkaerőelosztásban elfoglalt helyét is.*

A paraszti családszervezet történeti vizsgálata ilyen szempontból járulhat hozzá az agrártársadalom történetének kutatásához. E családszervezet a tradicionális rend és a gazdasági célszerűség kölcsönös hatása révén jön létre, tehát ha egyik oldalról a tradicionális rend formáinak a gazdasági berendezésben való érvényesülését van alkalmunk megfigyelni, más oldalról a gazdasági élet alakulásának a tradícióvilág változásaiban vitt szerepét látjuk. Ennek tisztázásával a parasztság szellemi és anyagi kultúrájának egy területen való történeti megismerését vihetjük előbbre.

A sárospataki uradalom ilyen irányú vizsgálatával megkíséreltem számszerűen tisztázni egy részletesen feldolgozható terület jobbágyságának családformáit, az egyes családformák földrajzi elterjedtségét és társadalmi-gazdasági vonatkozásait. Ez a családszervezet későközépkori vizsgálatának csak egyik kiindulópontja, ajtónyitás a családkérdés teljesebb problematikájához.

Feldolgozásra egy olyan, közepes kiterjedésű uradalmat kellett választanom, melynek nincsen feltűnően uralkodó tradicionális családformája (mint pl. a mátraalji jellegzetes nagycsalád), viszont táji, azaz gazdálkodási szempontból sem egységes: a családformák és a gazdálkodási mód, egyéni gazdasági helyzet így leginkább összemérhetőnek látszik.

A terület, melyen a kiválasztott uradalom elhelyezkedik, történeti szempontból éppen az az országrész, melynek jobbágy- és zsellérnépe számottevő szerepet vállalt a XVII. század végének nagy népi megmozdulásaiban. A felszínre hozott adatok elsősorban ennek a területnek és ennek a kornak feszült társadalmi viszonyaira lesznek jellemzők.

*

A parasztcsalád szervezetét és a különböző szervezeti formák létrejöttét, alakulását eddig leginkább a néprajztudomány vizsgálta, a történeti irodalom és az agrártörténet ehhez csupán általános társadalom- és gazdaságtörténeti támpontokat adhatott.² Az idevágó néprajzi irodalomnak azonban csak

² A történeti tudományoknak a magyar népi családszervezetre vonatkozó eredményeit *Fél Edit* foglalja össze: A magyar népi társadalom életének kutatása. Bpest, 1948. (Kny. a Magyar Népkutatás kézikönyvéből) 6—10. o. Ebből is kitűnik, hogy a polgári történetírás credményei és hipotézisei lényegében a nemzeti társadalom családszervezetére szorítkoznak, úgyszintén a régészet terén László Gyula ilyen irányú,

viszonylag kis része használható fel — legalábbis közvetlenül — a XVII. századra vonatkozóan.

A nemzetközi irodalomban a parasztesaládról korántsem találunk olyan gazdag és viszonylag módszeresen feltárt anyagot, kikristályosodott vita-véleményeket, mint a természeti népek, primitív kultúrák vérségi kapcsolataival, rokoni társulásaival foglalkozó munkákban. Utóbbiak döntően őstörténeti jelentőségű eredményeit figyelmen kívül kell hagynunk. De a különböző európai népekről rendelkezésre álló néprajzi irodalom is kevés olyan összehasonlító anyagot nyújt, amely Magyarország feudális társadalmára — pontosabban az örökös jobbágyság megszilárdulásának évszázadára — érvényes lehet.³ Célkitűzéseinkhez némi támpontot M. O. Koszven⁴ munkássága nyújt, amely a családkérdést a feudális viszonyok és a földesúri függés körülményei között is részletesen, a történeti és néprajzi módszer egyesítésével vizsgálja, ő azonban főképpen a tipikusan szláv területen ismert családformákra szorítkozik, amelyek a magyar etnikumnál ismert patriarkális családtól teljesen eltérő történeti fejlődésű formációk.⁵

jelentős munkássága is. A jogtörténeti kutatáson belül keletkezett egy az újkori parasztesalád jogszokásait vizsgáló irányzat az 1940-es évek elején; ennek módszerben és feltárt anyagban egyaránt értékes kezdeti eredményei sajnos folytatás nélkül maradtak. — A jelen tanulmányban a feudális kor patriarkális parasztesaládját nem kapcsolhatjuk össze a nemzeti társadalom nagycsaládjával, bár ennek egyes tradicionális elemei szinte napjainkig fennmaradtak. E recens szokásanyagot élesen el kellett különíteni a családformák történeti fejlődésétől, melynek itt egy szűk szakaszáról van szó. — A jobbágyság történetével foglalkozó irodalomban legszórtan található részletadatokra, melyek a családszervezetre egyes esetekben engednek meg következtetéseket, itt nem térek ki.

³ A legnagyobb földrajzi területet áttekintő polgári szemléletű munkák egy része ugyan tagadhatatlanul tekintettel van a különböző típusú társadalmak családformáira — mint *Ratzel* (Völkerkunde, Leipzig 1894—95, II. és III.), *Dopsch* (Die ältere Sozial- und Wirtschaftsverfassung der Alpenalpen, Weimar 1909), vagy *Grosse* (Die Formen der Familie und die Formen der Wirtschaft, Freiburg u. Leipzig 1896) stb. — később *Thurnwald* (Die menschliche Gesellschaft. Werden, Wandel und Gestaltung von Familie, Verwandtschaft und Bünden. Berlin u. Leipzig 1932; Familienformen. Reallexikon der Vorgeschichte, Bd. 3. 1925) és Bécsben *W. Schmidt* (Das Eigentum auf den ältesten Stufen der Menschheit, 1940) stb. — azonban nem tudtak megfelelni annak az igénynek, melyet már Engels óta támaszt a tudomány a családformák kutatásával szemben: *meghatározni a középkori—újkori fejlődésben fennmaradt és kialakult családformákat, fejlődésüket pedig az őket létrehozó társadalom történeti fejlődésén belül kísélni végig*. Ezzel a hiányossággal metodikai szempontból kell számotvetni, éppúgy, mint a terminológia — ettől semmi esetre sem független — fogymosságainval. Egyébként nem volna helyénvaló itt futó kritikai értékelésbe bocsátkozni a családkérdésnek terjedelmében és egyes részleteiben igen jelentős irodalmáról addig, míg nem áll rendelkezésre az egyes iskolák teljes munkásságára kiterjedő, korszerű historiográfiai elemzés. — A nagycsaládrendszer elterjedését a számunkra összehasonlító jelentőséggel bíró curázsiai népeknel *Fél Edit* tekinti át (A nagycsalád és jogszokásai a komárommegyei Martoson, Bpest, 1944. Kisalföldi Közlemények I. sorozat 2. sz. 82—83. o.). A családformák kutatásának nemzetközi irodalmát legújabbban *Róna Tas András* foglalta össze, ha nem is maradéktalanul, de korszerű szemlélettel (A nagycsaládrendszer és változásai egy palóc faluban. Bp. 1954. kézirat. Eötvös Loránd Tud. Egy. Néprajzi Intézet. 1—8. o.).

⁴ A családközösség (nagycsalád). Kísérlet történelmi leírására. Советская Этнография 1948. 3. szám, magyarul megjelent az Orsz. Néprajzi Múzeum kiadásában: Szovjet néprajztudomány 1954. I. sz. 1—33. o.; ld. még: К истории вопроса о семейном обществе. Известия Академии Наук СССР, Серия Истории и Филологии. Т. III. № 4, 1946. — Очерки по этнографии Кавказа. Гл. I. Семейное общество. Советская Этнография 1946. № 2.

⁵ Koszven szerint a demokratikus és az apai család két alapvető történelmi típus, a kettő között időrendi fáziskülönbség van: „az apai távolról sem olyan álta-

Az egész nemzetközi irodalomnak legalapvetőbb hiányossága az a tény, hogy a parasztszaládok esetében — sem a középkorra, sem az újkorra — nincsen kialakult, félreérthetetlen, általánosan elfogadott terminológia és tipológia.⁶

A legtöbb segítséget az újkori hazai szakirodalomtól várhatjuk. Kezdetben ez ugyan főleg az archaikus vérségi kötelekek keresésére szorítkozott a nagycsalád vizsgálatánál és létrejöttének, társadalmi indokoltságának történeti összefüggéseit máig sem tudta — még alapjaiban sem — tisztázni; viszonylag bő leíró anyagban rögzítette azonban a XIX—XX. század fordulóján még megtalálható patriarkális nagycsalád életét.⁷ A negyvenes évek során került előtérbe a tradicionális elemek kutatása helyett az a szemlélet, mely a parasztszaládot „mint a népi élet társadalmi és gazdasági alapját” tekintette és vizsgálta.⁸ Az így létrejött néhány monográfia értékes adatokat ad a családszervezetnek egyes társadalmi-gazdasági formációkkal való összefüggéséről (pl. illusztrálják a nagyállattartás, a szálláskertes település jelentőségét a nagylétszámú családoknál, kimutatják a nagycsaládi szervezet szinte teljes hiányát a falusi zsellérségnél, és ábrázolni tudtak egyes lokális fejlődési folyamatokat). Történeti áttekintéseik azonban nem mennek előbbre a török utáni újratelepítésnél, és ha ezeket a későbbi adatokat figyelembe is vesszük, lokális jellegük sem engedi meg, hogy országos viszonylatban általánosítsuk.⁹

Ha nem is rostálás nélkül, de leginkább visszavetíthető az újkori néprajzi anyagból három évszázadon is túl mindaz, amit a leíró irodalom nyújt a nagycsalád szokásjogáról, a családtagok egymáshoz való viszonyáról, az egyes családtagok helyzetéről, a család „válakozásáról”, a családi gazdaság

lános és elkerülhetetlen, mint gyakran képzelik, nem archaisztikus őstípus (Homeros-féle Cyclops-család) megtestesítője, hanem a családközösségi formának osztálykörnyezetben sajátos osztályviszonyok között létrejött elfajulása, vagyis társadalomtörténeti szempontból nem ősi, hanem kései típus” (i. m. 28. o.). A magyar családszervezetre, egész néprajzi irodalmunk tanúsága szerint, már a nemzetségi társadalom bomlásától kezdve az apai uralom jellemző és csak a nagycsalád végső hanyatlása idejéből ismerjük az apa hatalmának csökkenését. Ilyen módon vagy két eleve másképpen induló formációról lehetne szó, de akkor az eltérésnek már a nemzetségi társadalom szervezetében meg kell lennie, vagy pedig ez a különbség arra engedne következtetni, hogy a magyar nemzetségi társadalom bomlása olyan fejlett osztályviszonyok között ment végbe, hogy már nem alakulhatott ki demokratikus családszervezet. Minderre csak a nemzetségi társadalomra vonatkozó történeti és régészeti kutatástól várhatunk feleletet. Addig, amíg nincs tisztázva, hogy a feudális körülmények között sajátos jellemvonásról vagy fáziskülönbségről van-e szó, hiányzik az összehasonlítás reális alapja és mindenfajta analógia könnyen tévedésekre vezethetne.

⁶ Vö. *Bodrogi Tibor*: A néprajzi terminológia kérdéséhez. Társadalomszervezet: Vérségi kapcsolatok. Etn. LXVIII (1957) 1. sz. 1—55. o.

⁷ Vö. *Szendrey Ákos*: A magyar nemzetségi szervezet emlékei, Etn. XLVII (1936) 270—280. o., mint a kérdés e részét áttekinthető munka.

⁸ *Fél Edit*: A magyar népi társadalom életének kutatása. Bpest, 1948. Magyar Néptudományi kézikönyve. 16. o.

⁹ A magyar szakmunkák kritikai összefoglalását és részletes felsorolását találjuk *Fél Edit* idézett összefoglaló munkájában (10—20. o.). E számos értékes részlet-kutatás mellett megemlítendő, hogy éppen *Fél Edit* munkássága emelte nemzetközi rangra a magyar családkutatást, monografikus munkáinak metodikájával. (Idézett martosi tanulmányán kívül l. Egy kisalföldi nagycsalád társadalom-gazdasági vázlat. Érsekújvár, 1944. Kisalföldi Közlemények I. sorozat 3. sz., Kocs 1936-ban, Bpest, 1940., stb. Legújabbban *Róna Tas András* id. kéziratosa munkája vizsgálja a nagycsaládszervezet történeti alakulását egy falun belül.

munkarendjéről, a nagycsaládban folyó élet minden eleven részletéről.¹⁰ Szabály, megszokás, szokás: a nagycsalád belső törvényei kevesebbet változtak e családforma fennállása idején, mint maguk a nagycsalád létjogosultságát, szükségességét vagy bomlását irányító külső körülmények.

A parasztcsalád életének színes leírásait a jelen tanulmány szintén nem használhatja fel közvetlenül, de ismerete eligazítja a kutatót a szűkszavú urbárium értelmezésekor, nagyobb biztonságot adva a néhány adattal körülhatárolt emberi életek megszólaltatásához.

E részlettanulmány nem tarthat igényt általános érvényű eredményekre, általánosításai is csak lokálisan értendők. Egyfajta forrásanyag: az urbáriumok használatán nem ment túl — annak érdekében, hogy e forráscsoport felhasználhatóságát is próbára tegye, de figyelmét is elsősorban a forrás elemzésére koncentrálhassa.¹¹

I. Az összeírt jobbágycsaládok

Az 1648. évben 1347 jobbágyot írtak össze I. Rákóczi György sárospataki uradalmában. Közülük 383 jobbágy — nem számítva a kisszámú szabadost és taxást — adja hozzátartozóival együtt a falvak [jobbágylakosságát.

Többségük a Sárospatakot övező bortermő sáv helységeiben él: 208 család, 5 faluban. 89 család lakik északabbra, az Abaúj—Zemplén megyék érintkezésénél fekvő szántógazdálkodású részen, hét faluban szétszórva; 86 család az Alföldön, az uradalomhoz kapcsolt nyírségi szórványbirtok 9 falujában.¹

A 383 jobbágyfő mellett 375 családtagot ír össze az urbárium. A jobbágyi szolgáltatások szempontjából számontartott népesség tehát családonként nem egészen 2 fő (1,96), összesen 758 személy: 94 százalékban férfiak, mellettük 48 özvegyasszony (relictá). Ha az összeírtatlan népesség száma sommásan az összeírtakkal volna azonos, a Sárospatakhöz szolgáló falvak jobbágynépességét mintegy 1500 lélekre becsülhetnénk.² E feltételezett — bár nem

¹⁰ Pl. újabban *Morvay Judit* (Asszonyok a nagycsaládban, Bpest, 1955) a nagycsalád életrendjének minden részletre kiterjedő leírását nyújtja a Boldvavölgyéről, s ez a kép fővonásaiban — táji részleteket leszámítva — országosan is hitelesnek tekinthető.

¹¹ Munkám elsősorban a sárospataki uradalom Makkai László által teljes szövegében közölt 1648. évi urbáriumának elemzésére épül (I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai [1631—1648], Bpest, 1954). Kiegészítő anyagként szolgáltak mintegy száz évre kiterjedő időszak urbáriumai: 1554 (U. et C. 45/36), 1570 (U. et C. 95/22), 1631 (U. et C. 40/39, kivonatosan közölve *Makkai*: i. m. 167—79. o.), 1632 (teljes szövegű közlés uo. 179—237. o.); a borvidéki falvakról 1657 (U. et C. 41/3), a nyírségi falvakról 1688 (U. et C. 58/17. Tokaj). Ezek részben publikációra előkészített másolatát, részint az Országos Levéltár, részint Makkai László volt szíves rendelkezésemre bocsátani. — A Makkai id. művének bevezető tanulmányában nyújtott gazdaságtörténeti áttekintés az urbáriumok részletes vizsgálatának kiinduló alapja volt.

¹ A táji csoportosítást Makkai Lászlótól vettem át, i. m. kimutatásai alapján

² Ez családonként átlag 4-es szorzószámot jelentene. Nem vehetjük át itt kontrol. nélkül a XVIII. századra elfogadott 5-ös szorzószámot (A történeti statisztika forrása [szerk. Kovács József] Bpest, 1957. 189. o.), a részletszámításokat viszont megnehezíti az urbárium összeírási rendszere, amely lehetetlenné teszi a férfilakosságon

kétségtelenül elfogadható — teljes lélekszámnak tehát alig feléről vannak többé-kevésbé megbízható adataink, s összesen negyedrészt az, amelynek életkörülményeit az urbárium viszonylag pontosan, személyre szólóan meghatározza.

Az 1648. évi urbárium jól kialakult rendszerű, viszonylag pontos és következetes adatfelvétel. A jobbágynévsor mellett megadja az egyes jobbágyok telekrészének nagyságát (kivéve az osztatlan földhasználatnál), igerejét, telhen-, sertés-, juhállományát és méhkaptárait. Ezekből megismerhető, ha nem is hiánytalanul, az egyes jobbágyok társadalmi, vagyoni helyzete, sőt: a jószágállomány összetételéből némiképpen gazdálkodásuk jellegére is lehet következtetni.³

A családok nagyságának, összetételének megállapítására a jobbágyfiúk száma és az egyéb családtagokról bejegyzett adatok szolgálhatnak. Nincsenek összeírva a jobbágycsaládokban élő, nem önálló nők és a kisgyermek. (Nők csak akkor szerepelnek az urbáriumban, ha önállóan, saját háztartásukban élnek, vagy családfőként vannak számontartva. Ezek adják az özvegyek, relicták kisszámú csoportját.) A családtagokra vonatkozó bejegyzések szinte kizárólag a férfinépségre vonatkoznak: számszerint szerepelnek a vér szerinti fiúgyermek, névszerint az „egy kenyéren” élő testvérek, vők, néha a mostohaifiúk vagy egyéb rokonok. Semmilyen adat nincs az összeírtak életkoráról, erre való utalás ritkán és főleg öregségről fordul elő.

Mindezek alapján az urbárium névsoraiban szembetűnően ugranak elő a nagyobb vagy összetett családi együttesek, bár pontos meghatározásuk nem mindig lehetséges.

Általában két generáció — apa és fiai — együttéléséről van szó, amikor a jobbágnál bizonyos számú fiút mutat ki az urbárium „fili” rovata. Nem

belül a nős—nőtlen arány statisztikai megállapítását. (L. a „fili” összeírási rovat tárgyalását a köv. lapokon.) Az összeírásban nem szereplő nők számát általában azonosnak vehetjük a férfiakéval (pl. a lánygyermekről vö. *Szabó István*: Ugoicsa megye, Bpest, 1937. 219. o. I. jegyzet), de az összeíratlan kisgyermekeket is hozzáadva — akikről nem tudni, hány házaspár után számítandók — az összeíratlan népesség esetleg meghaladja az urbáriumban feltüntetett férfilakosság számát. A fenti becslés tehát *minimumot* jelöl, s ennél pontosabb népesség-számításra itt nincs helyünk.

³ Kivéve a szőlőművelő területeket, ahol fentiek mellett számításba kell venni a jobbágyok szőlőbirtokát is, de erről nincs adat. A bortermeles szerepéről az egyes háztartások gazdaságában csak akkor alkothatnánk képet, ha ugyanezen időpontban ugyanezen falvak tizedjegyzékeit vethetnénk össze az urbáriummal.

⁴ A fiúk nevét — az 1632. évi urbáriumtól eltérően — 1648-ban nem közlik. A fiúgyermeknél feltételezzük, hogy munkabíró kort elért fiúkról van szó, életkoruk azonban teljességgel ismeretlen. A „fili” gyűjtőrovat tartalmának kérdése a továbbiakban is felvetődik, itt először is az alsó korhatárt kell tisztázni. Közismert tény, hogy a komolyabb munkára nevelés és a gazdasági munkákba való bekapcsolódás kora parasztságunknál már a 10 éves kor körül megkezdődött. Ez egészen a kötelező népoktatás megszilárdulásáig általában hagyományosnak tekinthető, nincs okunk kételkedni afelől, hogy ez a XVII. század körülményei közt is így lehetett, és erre alapozva sorolhatjuk az összeírásban rejtőző fiatalkorúakat is a munkabíró férfilakosság csoportjába. Ha munkacsoportjuk nem is teljes értékű, de olyan könnyebb munkát végeznek, amely egy ember idejét mindenképpen leköti és gyermek hiányában felnőttek kell elvégeznie. (Megjegyzendő, hogy a férfi- és női munkák elkülönülése is már a munkába való beletanulás idején megkezdődik.) Tehát ha az összes férfi-munkacsoportjából értékeljük a fiatalkorúak szerepét, akkor itt lényegében az elvégzendő munkák ésszerű elosztásáról lehet szó és a serdülő fiúkat teljes emberszámba vehetjük. — Vö. még *Szabó István*: i. m. 219. o., Tört. Stat. forrásai 159. o.

tudni azonban, hogy házasság⁵ vagy nőtlen fiúkról van-e szó, és előfordulhat — szintén jelöletlenül —, hogy a „filii” egyrésze unoka. Nem tudjuk elkülöníteni tehát már itt sem az egyszerű „kiscsaládot”, ahol a gyermek a szüleinél nevelkedik házasságáig, a tágabb családformációktól. Abban a családban, ahol pl. 4 fiú él apjával — ez a legnagyobb előforduló létszám ebben a típusban —, egyformán lehetséges pl. négy nőtlen ill. serdülőfiú, vagy 2 házasságos fiú és 2 unoka, esetleg egy vagy több nős, talán gyermekes fiú nőtlen testvérekkel együtt az apai házban, és így tovább.⁶ Vagyis az urbáriumban azonosan jelölt családok között éppúgy lehetséges a viszonylag kislétszámú, de szervezetében az apai nagycsalád fogalmának megfelelő együttes, mint az egyszerű kiscsalád vagy bármely átmeneti állomás sokszor egyéni, véletlen esete.⁷

A kiscsalád léte elemi tény, melynél főleg a serdült fiúk száma érdemelne figyelmet — erre viszont megint nem ad pontos választ az urbárium, sőt ennél több a „filii” egy családban, annál inkább számolnunk kell a két nős generációt magában foglaló együttes lehetőségével.

Nincsen semmilyen kiinduló támpontunk arra nézve sem, hogy milyen alapon sorolják a házasságos fiút az „egy kenyéren” élők vagy a „filii” kategóriába az összeírók, egyáltalán mennyire következtetsek ebben. Egyes esetekben lehet csak a több időpont urbáriumainak összevetéséből adódó családtörténetek segítségével — feltételesen — meghatározni a családformát. Ennek azonban statisztikai jelentősége nincsen, s kérdés, hogy ezek az egyes példák elégségesek lesznek-e bármilyen általánosításhoz.

Nem kétséges a család összetétele az olyan esetekben, ahol azt maga az összeíró jelöli meg, margójegyzetben: „2 öccsei is vadnak, Imre és György”, „öccse Gergely, nőtlen”, „Vei Tót István” — stb. Problematikusabb és sokszor meghatározhatatlan együttesekre vonatkoznak a jobbágynévsor egyes, tollvonással összekapcsolt nevei mellett feltüntetett jegyzetek: „egy kinyeren vadnak”, „ketten egy kinyeren” stb. (A vezetéknevek általában egyezők.) Jóságállományuk rendszerint — de nem mindig — közösen van feltüntetve, mindig közös a telek és a census, viszont mindig külön szerepelnek fiaik. A rokonság az egyező neveknél nem kétséges — kivéve némely

⁵ Kivételszerűen fordul csak elő az „ennek házasságos fia...”-szerű széljegyzet.

⁶ Egyes, később részletesen tárgyalt családtörténetek alapján szükséges feltevélezes, melyet alátámaszt az 1632. urbárium néhány példája is: *Tolcsva*, Czoma András F: 3. „Ennek házasságos fia Mihály. Ennek fia Andras. Oczei ezek: Imre, Janos”; *Nagytoronya*, Molnar Ambrus, F: 2, „...Balint, Lukacz es ket onokai is: Varga Istvan és Geörgy...”; *Meszáros Mathias*, F: 2, „egyik fia, Andras, házasságos, ennek fia Janos, Mihály”, az másik fia nőtlen: Mihály”. — stb. — Az unokák itt nem a „filii” számában, hanem csak név szerint szerepelnek, mint a testvérek. 1648-ban, ahol a fiúk neve nincs megadva, ilyen eset nincs, de nehezen hihető, hogy ilyen előzmények után ne akadna egyetlen unoka.

⁷ A forrásanyagból fakadó tipológiai bizonytalanság (hozzávéve a „nagycsalád” fogalmának az irodalomban használt többféle értelmezését is) arra szorít, hogy ebben a munkában — amely nem mehet túl az adott jelenségek felismerésén s így tartózkodnia kell a fogalmi problémákban való állásfoglalástól — a terminusokat legyszerűsítve használjam. *Kiscsaládon* itt minden esetben a már vázolt „inokosna” típusú család értendő, a *nagycsalád* elnevezést durva gyűjtőfogalomként használom minden, a kiscsaládnál tágabb formációra („házközösség” értelemben). Az *apai nagycsalád* terminus viszont mindig — általánosan elfogadott értelmezésének megfelelően — a magyarságnál eddig ismert patriarkális családszervezetre vonatkozik, de csak olyan esetekben használom, amikor az előbbi gyűjtőfogalomtól való megkülönböztetésre van szükség. — E szóhasználat természetesen szükségmegoldás, csak a forrásanyag elemzésének nehézségei indokolhatják és az a tény mentheti, hogy a finomabb megkülönböztetések kezdetben csak akadályoznák a felismerhető esetek rendszerezését.

mesterségre utaló neveket —, de nem világos a rokonság foka: éppúgy lehet szó apáról és családos fiairól, mint testvérekről, esetleg — ritkán — más rokonról. Itt is csak a családtörténetek adhatnak valószínű támpontokat az együttélők kilétének megállapításához.⁸

Ezekből az adatokból kitűnik, hogy az *egy-kenyéren élés* fogalmát az urbárium minden bizonnyal a teljes családi — települési, gazdasági és morális — közösségre használja, nyilván átvéve a népi szóhasználatot. Mint látjuk, olyan személyek élnek egy kenyéren, akiknek kiléte ugyan nem mindig világos, de népünk családjában mindenképpen *megszokott* együtteseket alkotnak, kisebb vagy nagyobb, de a magyarságra jellemző patriarkális nagycsalád keretein belül *lehetséges* változatokat.

Feltűntet az urbárium *együtt lakó, de külön kenyéren élő* rokonokat is, általában testvéreket. Ezek a családszervezet szempontjából határeseteknek tekintendők, és így különösen figyelemre méltók.

Általában „relicta” jelzővel, néha külön csoportba véve szerepelnek a névsorban az özvegyasszonyok, leginkább férjük nevén, mint „R1. Tót Pálné”; néha azonban így: „R1. Puha Örse.”⁹ Ide sorolja az urbárium azokat is, kiket férjük elhagyott. Különleges szolgáltatási viszonyaikról ez az összeírás kevesebbet mond, mint a korábbiak, viszont telek- és jószágállományukat — ha van — pontosan megadja.

Végül, minden családi helyzetre vonatkozó utalás nélkül találjuk azokat a férfi-jobbágyokat, akiknél sem fiuk, sem más családtagok nincsenek jelezve. Ritkábban fordul elő ilyen nevek mellett a „nőtlen” megjegyzés, és többnyire a jószágvagyon és a családtörténet alapján lehet következtetni a családi állapotról.

Az uradalom falvaiban található családformák pontosabb meghatározását, tipológiai elemzését — mint láttuk — ez az összeírási mód nem teszi lehetővé, ezért az összeírásból kitűnő esetek egyszerű körülírásához kellett folyamodnunk.

Ilyen nyers, a forrásanyagból adódó, és semmi esetre sem tipológiai igényű osztályozással soroltuk az uradalom falvaiban található családokat három fő csoportra:

1. *Az egy-kenyéren élő jelzővel jelölt, vagyis a legtágabb keretű, nem csupán patrilineáris rokonságot egyesítő családok csoportja.* Ebben található a legnépesebb együttesek, és a talált esetek változatosak. Többnyire nős vagy nőtlen

⁸ Magyarázatra vár itt is az a kérdés, hogy milyen alapon használja az összeírás a különböző jelölési módokat. Pl. testvérek apai családfő nélkül való együttélésénél feltételezhetnénk, hogy amíg a fiútestvér nőtlen, nincs olyan fokon számontartva, mint a házasság és neve szerint kerül a margóra, vagy kap helyet a jobbágyok névsorában. De mindjárt fölvetődik az a — később még visszatérő — probléma is, hogy a széljegyzetek mennyiben tükrözik a helyi együttélési szokásokat és mennyiben kell bennük a szokásostól eltérő esetek jelölését feltételezni.

⁹ Utóbbi névhasználat okát bajos lenne megállapítani. Elvileg egyformán lehetne szó a férj után örökölt névről és az asszonynak a házasság után is sokhelyt használatos lánynevééről. Pl. a mátraalji palócok rokonságszervezetében az asszony, aki férje családjában élve, férje „nemzetségének” az élet minden területén gyakorolt fennhatósága alá kerül, haláláig megtartja az apai „had” nevét, ahhoz tartozónak vallja magát (*Morvay*: i. m. 13–14. o.). A nemzetségi szervezet ilyen recens nyomait lokálisan bizonyító urbáriumi példák igen becsesek volnának, de a néhány előforduló eset semmi alapot sem ad ilyen feltételezésre. Valószínű, hogy a férj után maradt telekről van szó, az asszony a férj nevén szerepel, népi szóhasználat szerint írva, ami viszont éppen az ellenkező névhasználat szokására utalhat.

testvérek élnek együtt, esetleg fiaikkal, ritkábban vő él felesége apja vagy özvegy anyja házában, s előfordulhat apa és házas fiainak, czek leszármazóinak közössége is. Közös vonása e csoportnak az, hogy névszerint számon tartott, az összeírásban a „fili”-nél mindenképpen önállóbbnak tekintett jobbágyok családi közösségéről van szó. A családfő személye a család összetételétől függően változó, néha megállapíthatatlan.

Az összes jobbágyháztartásoknak aránylag kis része tartozik ebbe a család-csoportba: az összes 383-ból mindössze 26, a 21 uradalmi faluból pedig 7-ben egyáltalán nem fordul elő; a 26 családban viszont 55 jobbágy él 29 fiával, összesen 84 összeírt személy. *Az összes családoknak tehát kb. 6 százaléka, az összeírt személyek 11 százaléka él ilyen társulásban.* Jóságvagyonuk messze felülmúlja ezt az arányt: kezükben van a falvakban található iga-
crőnek mintegy 16, a sertés- és tehénállománynak összesen 21 százaléka.

2. *A fiaikkal összeírt apák, vagyis az urbáriumban szereplő családfő- és leszármazóiból alakult 2- vagy több generációs családok csoportja.* Ide is tipológiailag elkülönítendő, de a forrásanyagban szétválaszthatatlan családtípusok tartoznak, közös jellemzője azonban e csoport családjainak az apai vezetés.

Az uradalmi falvak családjainak több mint fele: 198 jobbágy 316 fiával, összesen 514 fő, vagyis az összes összeírt személyek 67,7 százaléka él ilyen kötelékben. A falvak iga- és haszonállat (tehén, sertés) állományában valamivel számarányuk fölött részesednek, mintegy 60—60 százalékbán.

E két, több összeírt családtagból álló családi együtteseket magában foglaló csoport a jobbágyvagyon döntő részét tartja kezében: az igaerőnek pontosan háromnegyed részét és a számításba vett haszonállatok négyötödét (82%).

3. *Az összeírt családtagok nélkül élő jobbágyok csoportja* — 158 jobbágyfő, a családok 41,5, az összeírt személyek 21 százaléka — jóval kisebb gazdasági erőt képvisel és jóval arányszámán alul részesedik a jóságvagyonban.

Ez utóbbi csoport összetétele társadalmi szempontból talán a legváltozatosabb. A családszervezeti formát tekintve idetartoznak mindazok a maguk kenyerén élő jobbágyok, akiknél sem fiút, sem más családtagot¹⁰ nem jelez az összeírás; egy részük olyan kiscsalád, melyben még — vagy már — nincs serdült fiú, más részük nőtlen jobbágy. Sok köztük az öreg, nyomorult, özvegy. Közös vonása az idesorolt családoknak az, hogy egymagukra utalt jobbágyok, akik nagyobb gazdaság esetében bér munkásokra szorulnak, többségükben viszont a szegénynéphez tartoznak.

A három család kategóriát egymáshoz viszonyítva, szembetűnő az első két csoport együttes gazdasági túlsúlya: mintegy 4 igásállat jut pl. egy háztartásra az elsőnél, kb. 2 a másodiknál, a harmadiknál viszont csak 1,1. *Azonban nem egyszerűen a népesebb családok nagyobb gazdasági erejéről van szó, — ezen belül meg kell különböztetni a kétféle módon összetevődött családokat, a köztük látható, az első csoport javára mutatózó lényeges eltérés miatt.*

Nem számít önálló család-csoportnak, de a három főcsoport tagjai között külön figyelmet érdemelnek a *relicta-háztartások*. Ez egyetlen forrásunk az urbáriumban a női népességről, de egyes esetekben a családformákról is értékes adatokat nyújthatnak pl. a népes családdal élő özvegy családfők.

Összesen 48 relicta van összeírva (13 faluban elosztva), összesen 53 különféle családtaggal. A relicták fele nincstelen, az összes jobbágyvagyon-

¹⁰ A „családtag” kifejezés a továbbiakban mindig *összeírt* (vagyis férfi-) családtagokat jelöl.

ban való részesedésük nem jelentős, messze alatta marad még számarányuknak is. *A háztartások 12,8 százaléka szerepel relicta néven, az összeírt személyek 6 százaléka él e relicta háztartásokban*; az igazállatoknak viszont csak 5,9, a tehének — sertéseknek 11 százaléka van birtokukban.

*

Az összeírásból megállapítható családtípusok ilyen első, vázlatos áttekintése azt mutatja, hogy az urbárium ugyan nem ad módot a családszerkezeti formák pontos elkülönítésére — a családtípusok elemzésénél statisztikai pontosság híján az egyes esetek egyedi vizsgálatára leszünk utalva —, viszont megbízható alapot kapunk a *különböző létszámú*¹¹ családok: azaz a különböző számú férfi-munkaerővel rendelkező jobbágháztartások összehasonlítására. Ezzel a nagycsaládi formák létjogosultságának, társadalmi szükségességének kérdése és a családi létszám alakulásának gazdasági törvényszerűségei némiképpen tisztázhatók.

A jószágvagyon megoszlása a különböző létszámú háztartások közt

		Összes	Magános családfe	Többtagú család					
				2 fő	3 fő	4 fő	5 fő	6 fő	7 fő
<i>Összeírt háztartások</i>	száma	383	158	127	61	25	10	1	1
	%	100,0	41,5	32,9	15,9	6,5	3,13		
<i>Személyek</i>	száma	757	158	254	183	100	50	6	7
	%	100,0	21,0	33,4	24,2	13,2	8,11		
<i>Lovaik és ökreik</i>	száma	715	173	267	150	70	36	8	11
	%	100,0	24,6	36,5	21,7	9,8	7,69		
<i>Tehének és sertésük</i>	száma	1238	254	398	286	148	99	17	36
	%	100,0	20,8	32,1	22,9	11,9	12,17		

Az egész uradalom falvainak viszonylatában a létszámcsoportok közül számarányuknak leginkább megfelelő jószágállománnyal az átlagos létszámú, 2 tagú háztartások csoportja rendelkezik. A magasabb létszámoknál a jószágvagyon aránya egyre növekvő emelkedést mutat, az egytagú háztartások rovására.

Ugyanezt pregnansabban illusztrálja az egyes háztartásokra kimutatott átlagszámok alakulása.

Figyelmet érdemel itt is az egyes létszám-kategóriákon belül látható részlet-eltérés a csak „fili”-vel élő (II. családtípus) és az egyéb családtagokkal közösen gazdálkodó jobbágyok (I. családtípus) vagyon-aránya között, az utóbbiak javára. A két családtípus összehasonlításánál figyelmen kívül kell hagyni az összesen 12 legnépesebb, 5—7 tagú családot, melyek együttesen a kimagaslóan legnagyobb vagyonnal rendelkeznek az összes háztartás között, kis számuk miatt azonban csak az egyedi vizsgálatoknál lehet majd velük foglalkozni. A 2—4 tagú családok haszonállatainak száma általában több mint

¹¹ A továbbiakban mindig *összeírt* létszám értendő e szón.

	Összes	Magános családfő	Többtagú család					
			2 fő	3 fő	4 fő	5 fő	6 fő	7 fő
<i>1 háztartásra jut*</i> ló és ökör	à 1,86	1,1	2,1	2,5	2,8	3,6	(8)	(11)
tehén és sertés	à 3,26	1,6	3,2	4,6	5,9	9,8	(17)	(36)
<i>ebből az I. családtípusban</i> háztartások száma	26	—	9	8	6	1	1	1
ló és ökör	à 4,26	—	3,4	4,2	4,5	(—)	(8)	(11)
tehén és sertés	à 9,30	—	5,5	7,0	11,7	(13)	(17)	(36)
<i>1 személyre jut</i> ló és ökör	à 0,94	1,1	1,03	0,84	0,70	0,72	1,33	1,57
tehén és sertés	à 1,64	1,62	1,58	1,55	1,50	1,96	2,86	5,14
<i>1 igazállatra jut</i> tehén és sertés	à 1,73	1,47	1,52	1,84	2,11	2,72	2,13	3,27

* A zárójelbe tett számok egyetlen háztartásra vonatkoznak, tehát nem átlagot jelölnek.

1 darabbal emelkedik egy-egy családtag után; az igaerő emelkedése természetesen kisebb, csak tizedes számjegyekben tűnik ki és a 2—3 darabos átlag között marad. E létszámokon belül viszont az I. típusú családok igaz-átlagai majdnem elérik a II. típusú átlagainak dupláját. A haszonállatok átlaga szintén e körül mozog (nagyobb kilengésekkel), de ez a haszonállatok nagyobb számát tekintve, tekintélyesebb koncentrációt is jelent.

Az egy személyre (összeírt családtagra) jutó átlagszámok alakulása arra mutat, hogy az igazállatok száma kevésbé közvetlenül és más arányban függ össze az egyes háztartásokban levő munkaerő számával, mint az itt számításba vett haszonállatoké.

A különböző létszámú háztartások eltérő jószágvagyonát bizonyítja, hogy átlagosan a több családtag munkaerejére és ezen belül a bonyolultabb összetételű családokra épült gazdaságok a magabíróbbak; mind igaerő — tehát szántógazdaság és fuvar szempontjából —, mind a láthatóan nem önellátásra nevelt haszonállatok tekintetében.

Indokolt tehát, hogy összefüggést keressünk e korban a paraszti szántóművelés és jószágnevelés ártermelése és az egyes háztartások családi munkaereje, családi együttélési formái között.

Ehhez azonban a tájilag megosztott, nem egységes gazdálkodású uradalmi falvak összesített, a táji eltéréseket mellőző adatai nem kielégítőek.

II. Tájigazdasági viszonyok

A Rákóczi-birtokok gazdasági-társadalmi viszonyait Makkai László összefoglalásából ismerjük.¹ Eszerint Felső-Magyarország és Erdély nagykitér-

¹ I. m. 30—73. o.

jedesű területeit, valamint néhány alföldi illetőleg peremvidéki uradalmat egyesítő hatalmas birtoktest területén a feudális viszonyok bomlásának különböző fokai érvényesülnek.

Ez a bomlási folyamat Erdélyt érintette legkevésbé, és az erdélyivel ilyen téren rokon viszonyokat állapít meg Makkai a kelet-magyarországi hegyvidéken. A magyarországi birtokok tekintélyesebb Tisza menti és síkvidéki (alföldi) része az, amelyen — táji eltérésekkel, — de alapjaiban mindenütt megmutatkoznak a jobbágyság XVII. századi átalakulásának mértékadó jelenségei. Jóformán csak az úrbéri összeírások adataiból is kibontakoznak a jobbágyság fejlett differenciáltságának, az előrehaladott igauzsorának és mezőgazdasági bérmunkának pregnáns tünetei. Itt azonban nem csupán a magyarországi részek általában feszített menctű fejlődésre figyelmeztet a Rákóczi-uradalmak anyaga, az egész széles területsávon belül Makkai világosan el tudta különíteni a különböző táji-gazdálkodású (ha földrajzilag nem is mindig egybezárt) vidékek fejlődési szintjét és irányát, ennek társadalmi-gazdasági indokoltságát.

Három olyan gazdálkodási formáról van szó, melyek a sárospataki uradalom viszonyainak értékeléséhez számottevőek. Ez az uradalom ugyanis a haladottabb magyarországi viszonyokra jellemző gazdálkodási formák tájainak egy-egy darabját és a nekik megfelelő társadalmi fejlődés módozatait is magában foglalja.

A három táji-gazdálkodási típus közül legerőteljesebb a feudális körülmények szétfeszítésének tendenciája az *Abauj—Zemplén—Borsod-i borvidék* mezővárosias színezetű társadalmában — ennek egy szigete a Sárospatakat környező öt szőlőtermelő falu: *Ardo, Petraho, Csarnaho, Kistoronya, Hotyka*.

A *Heves—Nógrád—Gömör—Borsod—Torna—Abauj-i* intenzív szántó-gazdaságú, fejlett paraszti árutermelésű vidék peremterületéből van kihasítva az *Upor—Izsép—Kiszte—Bányácska, Sztancs, Barancs, Kovácsvágás* falvak porcióiból képződött sziget, s az uradalom Szabolcs megyei falvainak lazán összefüggő csoportja (*Gáva, Szabolcs, Balsa, Timár, Nyíradony, Téglás, Lök*) a gabona mellett erősen jószágértartás — juhtenyésztetre alapozott gazdaságú *Nyírség—Bihar—Bereg-i* síkvidék szélét kapesolja az uradalomhoz.

A sárospataki uradalom tájegységeit az egész magyarországi birtokrészt táji viszonyaihoz mérve, az összehasonlítás a bortermő vidéken lesz a leg-hitelesebb. Az öt, Sárospatakhoz tartozó falu ugyanis — Hotyka kivételével — nagylétszámú és integra possessio, az adatok esetlegessége kevésbé torzítja el az összeírások által nyújtott képet. A jobbágytársadalom tagozódását leginkább szemléltető néhány adat alapján nincs kétség afelől, hogy a sárospataki uradalomrészen szervesen illeszkedik a borvidék társadalmába.

Az egész borvidéken igen kicsi az igásjobbágyok és igásállatok száma, „teljes” ekefogatra való igásállatot² a jobbágyok elenyésző része (7,5%) tud csak kiállítani, a *Sárospatakhoz tartozó öt falu* 208 jobbágyháztartásából pedig mindössze 6 jobbágynek van meg az egy ekefogatra számított hat ökre, és egyetlen háztartásban van 8 ökör, 3 lóval. Egyáltalán nincs igásállata az egész borvidéki jobbágyság kétharmadrészének (64,7%) — az öt sárospataki falu-

² Makkai becslése szerint legalább 6 ökör vagy ló. A levéltári források alapján kialakított szám ilyen általánosítása nem mindenben egyezik a néprajzi kutatás feltételezéscsívvel. (Vö. Agrártörténeti Szemle I. [1957] 3—4. sz. 345—46. o., Hoffmann Tamás vitacikkét). A vázlatos áttekintés kedvéért, kiindulásképpen vettem át e kategorizálást.

ban 61 százaléknak. Sehol sem ilyen kicsik az egy háztartásra számított átlagok: az öt faluban 1,3 igásállat jut egy jobbágyháztartásra és kb. ugyanennyi sertés vagy tehén. (A haszonállatok között számottevő mennyiségű juh van összeírva, azonban szó sincsen olyan mértékű juhtartásról, mint akár a hegyvidéki, vagy éppen a síkvidéki jellegzetes juhtenyésztő vidéken.) Az, hogy itt a legnagyobb a nincstelen, illetve semmilyen összeírt jószággal nem rendelkező jobbágyok száma — a 208 háztartás negyven százaléka, köztük népes családok is — szintén arra vall, hogy ezek a Hegyalja centrumában fekvő falvak szükségszerűen magukon viselik a borvidék különleges viszonyai közt kialakult társadalom jellemvonásait.³ Figyelembe véve az adatszerűen nem ismert, de láthatóan számottevő paraszti szőlőbirtok jelentőségét is, valamint a majorsági szőlők, általában a majorságok és a közeli mezővárosok mindenfajta bér munkás-szükségletét, változatos munka-foglalkozási-tanulási lehetőségeit, világos, hogy a parasztagazdaság sokoldalú önállóságára és saját gazdasági árutermelésére való törekvés itt érvényesül legkevésbé.

Az önellátó jobbágyháztartásból *intenzív, de nem specializált* árutermelő parasztagazdasággá való fejlődés tendenciája az uradalmon belül a két szántóművelő tájegységbe jellemző.

Ezek erősen elaprózott uradalomrészekkel kapcsolódnak Sárospatakhoz: kisebb lakosságú falvak vagy néhány jobbágyot kitevő portiók, sok bennük a pusztá; földrajzi elhelyezkedésük pedig a fejlődés sodrától távolabb szorította őket.

A peremvidéki jelleg a sárospataki borvidékkel érintkező, *északi gabona-termesztő falvaknál* mutatkozik meg legmarkánsabban. Adottságaik szerint leginkább az északi szántóterülethez sorolhatók, azonban a szórványos összeírási adatok alapján is némiképpen eltérő viszonyokra kell következtetnünk.

Az *egész tájegységet* — Makkai bizonyító anyaga szerint — elsősorban az egész Rákóczi-birtokon legnagyobb méretű *igásállat-tartás és egyben igaerő-koncentráció* jellemzi. Közel négy igás állat jut átlagosan egy jobbágyháztartásra, az összes igaerő felét viszont a gazdagparasztok, a 8 vagy több igásállatot tartó gazdaságok 16 százaléknyi kis csoportja köti le. Az ő kezükön összpontosul az összeírt haszonállatok jelentős része is: a tehéneknek több mint 40 százaléka, a sertéseknek több mint fele, a juhok kétharmada. Az igásjobbágyok nagyobb része „teljes” ekefogatot tud kiállítani (az összes jobbágyok kerek egyharmada), lefoglalván az igaerő 80 százalékát. Ezzel szemben mindenfajta igásállat nélkül van az összes jobbágyok 43 százaléka.⁴

A *Sárospatakhoz tartozó* északi falvak ill. szórványok jobbágyai ennél jóval szegényebbek: „szellérek”,⁵ béresek, szegényebb officiólátusok, levélhordó hajdúk stb. A gazdasági vagyonnak az átlagosnál alacsonyabb szintje mind a nyírségi uradalomrészrel, mind a tájegység átlagával szemben felűnő. Az egy háztartásra számított igaerő átlag 2,03, de még az igásjobbágyok átlagában is alig haladja meg a három darabot. A haszonállatok közül egyetlen juh sincsen összeírva, kismértékű a tehéntartás, viszont láthatóan piacra nevelnek sertést — ha nem is olyan mennyiségben, mint a nyírségiek — és sok a méhkas.

³ Makkai: i. m. 42. o.

⁴ Uo. 43. o.

⁵ A „szellér” szó itt általában a szegény jobbágyot és nem csupán a telketlent jelöli. Vö. Makkai: i. m. 36. o. jegyzet.

A jószágvagyon eloszlása itt az általában alacsonyabb vagyoni szintnek megfelelően alakul. Teljesen hiányzik a nyolcökrös „gazdagparaszt” kategória, a leggazdagabb hat jobbágnak sincs többje egyenként 6 igásbaromnál, az erős jószágtartó réteget a 4—6 ökrösök képviselik: a 89 háztartás kerek egynegyede, kezükön az igásállatok 63, a tehének és sertések 45,6 százalékkal.⁶ Az ígátlanok arányszáma messze alatta marad az egész-tájón belüli arányuknak: itt az összes jobbágyoknak mintegy egyharmada ígátlan, ami egyébként a sárospataki uradalom két másik tájegységével összehasonlítva is viszonylag kedvező. A 2—3 igásállatot tartók képviselik a középréteget és számarányuknak (38%) megfelelő haszonállattal rendelkeznek.

Mindezekből úgy tűnik, hogy az északi szántóterületen látott erőteljes fejlődési tendenciák a falvakban — illetőleg a Rákóczit szolgáló jobbágyoknak a közös szolgáltatási rend némiképpen rokon jobbágyviszonyai által egybefogott csoportjánál — korlátozottan érvényesülnek és módosított formában jelentkeznek. Ennek a többi között oka lehet az is, hogy a gabonatermesztés a szőlőműveléssel párhuzamosan folyik a falvak nagyrészében — mind a majorsági, mind a jobbágygazdaságokban.⁷

Viszonylag egységes, és jóval kevésbé problematikus képet nyújt a *nyírségi uradalom*rész annak ellenére, hogy ez van legjobban szétaprózva és ez szenved legtöbbet a hadipusztítástól. Tiszalökön pl. csak egy jobbágy és mintegy negyven pusztá, Tégláson egy marhásjobbágy, egy kerülő és egy koldus, 3 pusztá van Rákóczi birtokában; a viszonylag népes és gazdag Nyíradonynak pedig csak kisebb és szegényebb része tartozik a sárospataki uradalomhoz.⁸ A Tisza menti népesebb vagy gazdagabb portiók mégis annyira ellensúlyozzák ezt a kedvezőtlen helyzetet, hogy végeredményben a táji viszonyokkal szinte hiánytalanul egybevágó arányokat látunk a Sárospatakhoz tartozó jobbágyoknál.

Táji viszonylatban⁹ egy háztartásra 3 igásállat jut — itt 2,9; a „gazdagparasztok” (8 ökröstől fölfelé) az egész tájegységben a jobbágyok 10,4 százalékát teszik ki, kezükön az igaerő 38,4, a tehének 23,8, a sertések 29,8 százalékával — itt 13,95% gazdagparaszt vagyona a lovak-ökrök 38,2, a tehének 29,2, a sertések 28,4 százalékát teszi ki. „Önálló ekés” jobbágnak tekinthető a tájegység összes jobbágyainak 23 százaléka és 35,4% az ígátlan — itt minden tíz jobbágyból 2,2 az „önálló ekés”, 3,8 az ígátlan — stb. A tájegység óriási méreteket elért juhtenyészetének nyomai itt is megvannak, azonban a juhállomány lényegesen kisebb arányú és sokkal szétaprózottabb.

Egészében véve a sárospataki uradalom tájegységeinek gazdasági és társadalmi viszonyaiban megtaláljuk mindazokat az alapvető eltéréseket melyek a három gazdálkodási típus velejárái. Az egyes uradalomrészek az egységes jószágigazgatáson kívül alig kapcsolódnak egymáshoz, még a jobbágyszolgáltatások is merőben eltérnek egymástól. Különösen a pusztáscső Nyírségen feltűnő ez, azonkívül a több birtokos kezéről Rákóczizhoz került falvaknál. Még viszonylag több érintkezés adódik a két északi tájegység

⁶ A 4—6 ökrösök kezén levő jószág arányszáma a tájegység gazdagparasztjainak vagyon-arányosodására emlékeztet.

⁷ Az upori és izsépi jobbágyok Kistoronyán, a kiszteiek (a barancsiakkal együtt) helyben és az újlaki határban kötelesek meghatározott szőlők művelésére, s utal az urbárium uo. a jobbágyszőlőkre is.

⁸ Károlyi család oklevéltára IV. 330—31. o.

⁹ *Makkai*: i. m. 43. o.

jobbágyai között a közös szőlőrobot folytán, és itt árnyalatnyi rokon adottságokat teremt a szőlő- és szántógazdaság kompromisszuma is.

A jobbágygazdaság berendezésének táji eltérését a tájegységek summás átlagszámai jellemzik:

Összeírt	<i>Egész uradalom</i>	„Szőlős”	„Gabonás”	„Nyírség”
Falvak, ill. portiók száma:	21	5	7	9
jobbágyháztartások száma:	383	208	89	86
<i>1 háztartásra számított átlag:</i>				
létszám	1,97	1,61 (= 1)*	1,92 (= 1,19)*	2,54 (= 1,58)*
ló és ökör	1,87	1,36 (= 1)	2,03 (= 1,49)	2,92 (= 2,15)
tehén	1,10	0,51 (= 1)	1,17 (= 2,29)	2,46 (= 4,82)
sertés	2,13	0,84 (= 1)	2,78 (= 3,30)	4,58 (= 5,45)
<i>1 igazállatra számított átlag:</i>				
összeírt személy	1,04	1,29 (= 1)	0,94 (= —1,37)	0,87 (= —1,48)
tehén és sertés	1,73	0,98 (= 1)	1,94 (= 1,97)	2,41 (= 2,45)
sessio	x	0,28	0,43	x

* A zárójelbe tett számok a tájegységek átlagainak a borvidéki átlagokhoz viszonyított arányát jelölik.

Egy jobbágyháztartásra a bortermelés centrumában jut a legkevesebb emberi és állati munkaerő, valamint haszonállat.¹⁰ A legnagyobb — a szőlőt többszörösen meghaladó — átlagokat az állattartás-szántóművelés helyileg legfejlettebb csoportjánál, a Nyírségen találjuk; az északi gabonaárutermelés peremvidékén, ahol a szőlőművelés is számottevő, az átlagszámok a két tipikus terület között mozognak.

Az emberi és állati munkaerő s vele együtt a haszonállatok ilyen megoszlása az uradalom három része között egybevág az eltérő földviszonyokkal. A nyírségi falvakban osztatlanul használt föld háztartásonként kb. egy egész teleknek felel meg,¹¹ az északi gabonavidék falvaiban az átlag a féltelek alatt, a szőlősfalvakban negyedtelek fölött van. Ezek az arányok nincsenek ellentétben a nagy tájegységek telekviszonyaival.¹²

*

A táji-gazdálkodási mód mellett jelentkező — vagy feltételezhető — családi munkaszervezet megközelítő rekonstrukciójához számításba kell vennünk — a forrásanyag lehetőségein belül — mindazokat a *gazdasági adottságokat*, amelyek magának az egyes jobbágyháztartásnak helyzetét és fejlődési

¹⁰ Az összeírt haszonállatok közül egyelőre csak a két legáltalánosabb fajtát tekintve. A specializált juhtartásról később lesz szó.

¹¹ 1631-ben csupa egésztelkes közt néhány zsellér szerepel, 1688-ban mind egésztelkesek. 1648-ban egyetlen zsellér van. Az osztatlan földhasználatra 1570-től van adat.

¹² *Makkai*: i. m. 37. o.

irányát leginkább megszabják: tehát földjét, igaerejét, jószágnevelő képességét, saját munkaerejét — saját lehetőségeit és külső terheit.

Ezek csak a tájon uralkodó, már ismert gazdálkodási formák keretén belül értékelhetők helyesen, és szintén táji, a terület jobbágyságánál egyformán érvényesülő tényezőnek, külső erőnek tekinthetjük az uradalom helyi jobbágyviszonyait.

Forrásanyagunk a jobbágyparaszttság saját, spontán fejlődési tendenciái és a velük ütköző allodiális fejlődés közötti harcnak egyelőre gazdasági szinten élesedő periódusára vall. A jobbágyparaszt helyzetének leírása és meghatározása, a jobbágyháztartás berendezésének, szervezetének jellemzése itt különösképp nem történhet statikusan, az ellentmondásos viszonyokra épülő, állandóan fluktuáló folyamatból kiragadva. Döntő tényezővé válnak számunkra azok a paraszti — vagy a parasztságtól elvezető — törekvések és kibontakozási utak is, amelyek a táj társadalmi és gazdasági struktúrájában kínálkoznak — és velük együtt azok az ellentétes erők, amelyek e spontán fejlődést korlátok közé szorítják.

Az itt következő statisztikai áttekintés *kísérlet* az uradalom társadalmi viszonyainak a jobbágyok gazdasági helyzetére vonatkozó adatok alapján való vizsgálatára.¹³

A *jobbágyháztartások társadalmi csoportosításánál* a XVII. század derekán már nem indulhatunk el a földviszonyokból. De a jobbágysessiót ekkor már különben sem tekinthetjük másként, mint a jobbágy kiinduló adottságának egy elsőrendű termelőeszközben való részesedéshez. Ismeretes az az eltolódás, amely a termőföld tényleges használata és az urbáriumokban rögzített állapot között van; a puszták művelőiről, a kiterjedt földbérletről (s ugyanúgy a szőlőbirtokról) itt is alig vannak adataink

Az uradalomnak az urbáriumban foglalt telekviszonyait illusztráló táblázaton éles ellentmondások mutatkoznak a jobbágyok telki állománya és jószágvagyonára között (*I. tábla*). Először is — ha az átlagszámokat nézzük — a jobbágysessió táji eltérése jóval nagyobb mint a tájegységeken belül az egyes (igaerő szerint vett) társadalmi rétegek telekállománya közötti különbség. A szőlősfalvakban az átlagos teleknagyság nem haladja meg a 0,35, vagyis az egyharmad sessiót, a szántófalvakban kb. ez a minimum. A szőlősfalvakban a 4—8 ökrösök közt jóval több a negyed- vagy töredéktelken élő jobbágy, mint a féltelkes és az egyetlen egész sessiót birtokló jobbágyoknak nincs egyebe 4 ökörnél. A gabonásfalvakban a nincstelenek telekátalaga a 2—6 ökrösöké között van — és így tovább. Ezeket az ellentmondásokat nem oldja fel az, hogy mindkét tájegységben, melyek telekviszonyait ismerjük, a nagyobb telekegységekre *általában* nagyobb iga-, haszonállat- és létszám-átlag jut.

A tájilag, de falvanként is¹⁴ hagyományosan eltérő, emellett csak hiányosan ismert földviszonyok közepette a birtokolt sessio nagysága jóval kevésbé lehet jellemző az egyes jobbágy társadalmi-gazdasági helyzetére, mint a jószágvagyon. Általános tapasztalat az, hogy a telki-állomány vonatottan követi a jobbágy helyzetének változásait. A jobbágy *pillanatnyi* helyzetét a jószágállomány fejezi ki legjobban, a családtörténetek pedig arról fognak tanúskodni, hogy a jobbágyesalád öröklődő gazdasága tartósan

¹³ Az itt statisztikailag értékelt forrásanyag részletes tárgyalását a III. fejezet tartalmazza, bizonyító anyaga pedig a hiv. urbáriumban (1648) található.

¹⁴ L. a III. fejezet idevon. részét.

I. tábla

A jobbágyságok telki állománya¹

a) „szőlős” falvak

b) „gabonás” falvak²

Igaerő (EB)	Telket- len job- bágy	Telkes jobbágy				Átlagos telek- nagyság	Telket- len job- bágy	Telkes jobbágy				Átlagos telek- nagyság
		töre- dék	¼	½	egész			töre- dék	¼	½	egész	
<i>Igásjobbágy</i>												
8	—	—	—	1	—	(0,50)	—	—	—	—	—	—
6	1	—	2	3	—	0,33	—	1	—	5	—	0,46
4—5	1	2	26	16	1	0,35	—	1	5	10	—	0,41
2—3	—	1	16	5	—	0,30	—	2	7	16	—	0,41
<i>Gyalogszeres</i>												
0—1	6	8	32	7	—	0,25	—	4	7	9	—	0,325
0	3	20	52	5	—	0,20	1	—	1	9	—	0,43
Összesen ..	11	31	128	37	1	0,275	1	8	20	49	—	0,43
<i>Átlagos jószá- vagy</i>												
EB	0,91	0,34	1,14	2,78	(4)	(—)	1,75	1,75	2,90	—	—	—
VP	0,95	0,69	1,03	2,84	(—)	(—)	2,75	4,95	4,18	—	—	—
<i>Átlagos létszám:</i>												
összeírt személy ..	1,76	1,55	1,85	1,95	(1)	(1)	1,88	2,10	2,00	—	—	—

¹ Vö. Makkai i. m. 32. táblázatát, melytől e kimutatás részleteiben eltér, az itt szükséges finomabb megkülönböztetések miatt. A közös telekrészen együttlakókat, valamint a nyolcadrészeseket a „törédék”-telkes csoportba soroltam.

A „gyalogszeres” jobbágynál egyik csoportban az ígátlan vagy legföljebb 1 lóval rendelkezők, a másik csoportban a semmilyen jószágot sem tartó nincstelének szerepelnek.

Az átlagszámok rovataiban zárójellel jelöltem az egyetlen háztartásra vonatkozó (tehát nem átlagos) számokat. EB = equi + boves, VP = vaccae + porci.

² Barancs és Kovácsvágásról nincs adat.

gyarapodhatik vagy sorvadhat, de telkiállománya sokszor végig változatlan marad.

A családszervezet szempontjából teljesen mégsem mellőzhető a teleknagyság, mint a nagyobb család együttmaradását lehetővé tevő vagy néha kizáró körülmény. A telek ilyen szerepét azonban csak az egyes falvak viszonylatában és az egyes családok történetében lehet vizsgálni.

A jobbágyháztartások *igaerő* szerint való csoportosítását indokolja Makkainak az egész Rákóczi-birtokról tett megállapítása — mely a sárospataki uradalom falvaira teljességgel érvényes —, hogy időszakunkban még nem a jobbágyság földtől való megfosztása szorítja meghatározott korlátok

közé a jobbágygazdaság fejlődését.¹⁵ Nem a rendelkezésre álló föld, hanem a rendelkezésre álló munkaerő: emberi munkateljesítmény, vagyis jobbágy-munka; állati vonóerő, vagyis jobbágyiga használatának elosztása körül ütközik össze az allodiális és a jobbágyparaszti gazdaság ebben az időszakban.

A jobbágy igaereje tehát jól kifejezi gazdaságának tényleges önálló képességét a föld használatára. *Egymagában véve azonban egyáltalán nem jellemzi magát a gazdaságot.* Nem tudjuk, hogy az adott igaerő mire szolgál: mennyiben oszlik meg egyrészt a robot és saját termelés — másrészt a saját termelés és az igavonó állatok másfajta hasznosítása, értékesítése között.

Ismeretes, hogy e korban a jobbágyok egy része már nem annyi igásállatot tart, amennyi gazdaságában egyébként, szükséges vagy rentábilis volna — hanem amennyire az igásrobot kötelezi. Vagy éppen az igásrobot kényszere ellen védekezve, kevesebb vonójószágot tart, mint amennyit gazdaságának berendezése önmagában indokolna.¹⁶ Tehát már itt sem csupán a „szegénység” vagy „gazdagság”, egyéni szerencse és ügyesség vagy elemi csapások, hanem sokszor a kétfajta — földesúri és paraszti — érdek kompromisszuma magyarázza az egyes háztartások használatállományának feltűnő egyenetlenségét az azonos igaerőt képviselő jobbágykategóriakon belül.

Ugyanígy az uradalmon belül is vannak példaink arról, hogy saját önálló gazdasággal nem rendelkező elemek, a fluktuáló zsellér-béresréteg egyes tagjai viszonylag jelentős igaerőt képviselnek — amit viszont nem saját termelésre, hanem bérszántásra használhatnak fel. Láthatóan nem saját termelésre van szánva a legvagyonosabb háztartások 10—12 vagy több igásállata, hanem egyaránt szolgálhat igauzsortát, fuvert vagy más piaci értékesítést. A használatállomány és az igaerő közt előforduló ellentmondások másik társadalmi okát tehát a parasztság differenciálódásában kereshetjük.

A jobbágyok igaerő szerinti kategorizálása így csak fenntartással fogadható el. *Nem tekinthetjük sommásan egy társadalmi kategóriának az egy iga-kategóriába sorolt jobbágyokat, mert az iga egymagában véve sem az egyes család megélhetési formájára, megélhetésének szintjére, sem gazdaságának jellegére és árutermelői képességére nem jellemző.* Ha az egyes háztartások igaerejét tekintjük mérőszámunknak, és a többi termelőeszköz ill. vagyon eloszlását csak egészében és statisztikailag vesszük számításba, akkor eltűnik a saját termelésre (jövedelemre) szolgáló iga és a robotoló iga közti ellentmondás, és csak az önálló paraszti törekvések és a jobbágygazdaság adta keretek közti kompromisszum fejeződik ki. De elmosódnak a *paraszti törekvések* keretei közt lehetséges különböző fejlődési irányok is.

A majorsági gazdasággal szemben kialakult önvédelmi helyzetben — vizsgált területünkön — az árutermelői képesség vált döntővé a jobbágygazdaság számára, vagyis a főleg gazdaságából (és nem másfajta keresetből) élő jobbágy számára. A feudális jobbágyviszony adott helyzetében viszont — különösen a szőlő- és szántóművelést összeegyeztető két tájegységben — a szántó-igaerő nem föltétlen velejárója a mezőgazdasági árutermelésnek és nem föltétlen hozza magával mezőgazdasági árúknak saját jövedelemre való termelését, csupán elősegíti ezt, és főleg csak a szántógazdálkodás területein.

¹⁵ *Makkai*: i. m. 36—37. o.

¹⁶ Vö. *Ila Bálint*: i. m. 45. o.; *Szabó István*: Az uradalmi gazdálkodás és a jobbágybirtok a XVI—XVII. században. Tanulmányok a magyar parasztság történetéből. Bpest, 1948. 196. o. 4. jegyzet; *Makkai László*: A kuruc nemzeti összefogás előzményei. Bpest, 1956. 23—28. o. stb.

A jobbágháztartásoknak a robotképesség (illetve robotteljesítmény) és áruterelés együttes szempontjából történt csoportosítása során az igaerő mégis természetszerűen került első helyre. *Nem mint fő determináns, hanem mint olyan elsőrendű termelőeszköz, amely különösen korlátozottan áll rendelkezésre* — szemben a termőfölddel, mely ez időben az egész Rákóczi-birtok területén olyan mennyiségben van adva, hogy igénybevételét többek közt éppen az emberi és állati munkaerő kiállítására való képesség — vagy szándék — korlátozza.

A jobbágyok iga- és haszonállat állományát — az emberi munkaerő tekintetbe vételével — a *II. tábla* hasonlítja össze. Ez azonban — az uradalom

II. tábla

Igaerő (EB)		Háztartások száma		1 háztartásra jut átlagban.*		
				összeírt személy	tehén	sertés
8	szőlős gabonás Nyírség	1 — 12	(7) — 3,41	(6) — 5,08	(36) — 6,08	
6	szőlős gabonás Nyírség	6 6 7	1,67 2,83 2,57	0,83 2,16 3,71	1,67 5,83 10,00	
5	szőlős gabonás Nyírség	2 1 1	1,50 (2) (1)	1,50 (—) (—)	0,50 (2) (3)	
4	szőlős gabonás Nyírség	44 17 10	2,05 2,80 3,30	0,98 1,70 2,90	1,55 5,29 8,90	
3	szőlős gabonás Nyírség	— 5 4	— 1,40 2,75	— 0,60 1,50	— 2,21 5,75	
2	szőlős gabonás Nyírség	22 28 17	1,91 1,82 2,23	0,55 1,43 2,00	0,91 2,86 2,71	
1	szőlős gabonás Nyírség	6 1 2	1,67 (2) 2,00	0,33 (—) 2,50	0,17 (—) 2,50	
Igátlan	szőlős gabonás Nyírség	45 19 27	1,73 1,26 2,07	0,78 1,00 1,89	0,98 1,58 1,70	
Nincstelen	szőlős gabonás Nyírség	82 12 6	1,55 1,50 2,00	—	—	

* A zárójelbe tett számok egyetlen háztartásra vonatkoznak, tehát nem átlagot jelölnek.

tájegységeinek összesített adatai alapján — jóval kevesebbet mondhat, mint az egyes gazdaságok összehasonlítása. A különböző mennyiségű igasállattal rendelkező jobbágyháztartások átlagos adatai egyszerű részletkiegészítést nyújtanak a táji gazdálkodási formák között alapjában meglevő különbségek ábrázolásához : valamennyi igakategórián belül a háztartások létszámának és jószágállományának átlaga általában a szőlőstől a Nyírség felé haladva növekszik ; a különböző igakategóriák átlagai pedig az „önálló ekés” gazdaságoktól a nincstelenek felé haladva, általában mindhárom tájegységben csökkennek — bár nem mindenütt egyenletes vonalban.

Ezeket az átlagokat felbontva, tartalmukat kézzelfoghatóbbá teszi a jószágállomány háztartásonkénti kimutatása. Ebben igaerő szerint csoportosítva jellemtük meg a különböző számú haszonállatot tartó háztartások számát (III. tábla).

A három tájegység közül a legváltozatosabb, de egyben legkövetkezetesebb képet a Nyírségen találjuk, s ugyanezt szerényebb keretek között (a kisebb jószágállománynak megfelelően) követi az északi szántóterület. A szőlősfalvknál a kimutatás első látásra kevés törvényszerűséget árul el.

Az egyforma igaerejű (vagy igátlan) jobbágyok gazdaságai egyik tájegységben sem egyöntetűek, haszonállataik száma főként a szántóterületeken széles skálában mozog. A legnagyobb kilengések a jószágban leggazdagabb Nyírségen láthatók.

A haszonállatok mennyiségét az igaerőhöz viszonyítva : az egyes igakategóriákban a legkisebb és a legnagyobb jószágvagyonú gazdaságnál meghúzott határvonalak a szántóterületeken a kevesebb igaerőtől a legtöbb igaerőig általában fölfelé haladnak, a borvidéken viszont minden igakategóriában van olyan háztartás, melynek egyetlen haszonállata sincsen, a jószágvagyon felső határa pedig nem emelkedik következetesen a nagyobb igakategóriákban.

A háztartások jószágvagyonának az egyes igakategóriákon belül tapasztalt kilengése mitsem változtat azon, hogy az átlagos jószágvagyon minden tájegységben az igaerővel párhuzamosan emelkedik vagy csökken — mint ezt az átlagok kimutatásából láttuk. Viszont nincs olyan nagy eltérés az igakategóriák között, hogy ne legyen minden tájon számos olyan gazdaság, mely igaerő szempontjából egészen máshová tartozik, de haszonállatainak száma azonos. Az alacsony igakategóriákban, de még az igátlanok között is találunk — mindhárom táj falvaiban — olyan jobbágyokat, akiknek jószágvagyonja eléri vagy túlhaladja a táj felső igakategóriáinak átlagát.

A borvidéken alig néhány gazdaságban látni jelentősebb áruértéket kitevő haszonállatot, s a szőlősfalvak egyetlen, az egész uradalomban is kiemelkedő szántó-állattartó nagygazdasága nem a borvidékre tipikus. A szántó-állattartó részekben viszont — s itt is főleg a Nyírségen, ahol a jószágnevelés szintje az uradalmon belül a legfejlettebb árugazdaságra vall — arra a tendenciára kell gondolnunk, hogy kis igaerejű és igátlan jobbágyok a nagygazdákat megközelítő szinten igykeznek bekapcsolódni az árugazdaságba, haszonállatok nevelése, állati termékek értékesítése — tehát e tájak jobbágytöbbsége számára legfontosabbá vált piaci áruk terén.¹⁷

¹⁷ Ez a tendencia nem követhető vissza korábbi időpontokra, a jószágösszeírás hiányosságai miatt. A nyírségi falvakban látszik még legrealisabbnak az 1632 és 1648 évi urbáriumok összehasonlítása. Erre vonatkozóan l. a III. fejezet megfelelő részét.

A JOBBÁGYHÁZTARTÁSOK ÉS HASZONÁLLATAI A CSALÁDOK NA SZERINT

IV. tábla

		a/ " SZÖLLŐS "							" ONÁS "					c/ " NYIRSÉG "																						
		család létszáma							ÖSZ- SZESEN	család létszáma					ÖSZ- SZESEN	család létszáma							ÖSZ- SZESEN													
		1	2	3	4	5	6	7		1	2	3	4	5		6	7	1	2	3	4	5		6	7											
1.	ÖSSZESEN	háztartás száma	103	68	25	9	2	—	1	208	36	36	2	—	—	89	19	26	24	10	6	1	—	86												
		ló és ökör (EB)	99	115	36	22	—	—	11	283	53	70	4	—	—	181	21	74	88	28	32	8	—	251												
		tehén és sertés (VP)	93	99	42	8	4	—	36	282	106	150	9	—	—	352	55	140	192	110	86	17	—	600												
		juhospozdó	1	6	1	2	—	—	1	11	—	—	—	—	—	—	1	3	9	3	—	—	—	16												
		juhok	28	539	30	70	—	—	50	717	—	—	—	—	—	—	25	115	545	310	—	—	—	995												
2.	ÁTLAG	EB	0,96	1,69	1,44	2,44	—	(11)	1,36	1,46	2,33	2	—	—	2,03	1,11	2,85	3,67	2,80	5,33	(8)	—	2,92													
		VP	0,90	1,46	1,68	0,89	2	—	(36)	1,36	2,94	4	4,50	—	—	3,96	2,37	5,38	8	11	14,33	(17)	—	7,05												
3.	HASZONÁLLATOK MEGOSZLÁSA IGAERŐ (EB) SZERINT	10 H VP								1	36						—								5	77										
		8-9 H VP								—	—						—								7	96										
		6 H VP	2	3	4	12				6	15	2	20	25				6	48	1	8	2	4	3	5	4	1	24				7	90			
		5 H VP	1	1						2	4						1	2								1	3									
		4 H VP	16	16	7	5	4				44	110	3	10	1	5				17	114	3	30	3	35	2	32	2	22				10	119		
		3 H VP								—	—	3	2				5	14								4	29									
		2 H VP	8	9	4	1	2				22	33	10	13	3				28	120	5	16	6	31	4	14	1	13	4				17	78		
		1 H VP	2	4						6	4						1	—								2	10									
		igátlan H VP	23	13	7	1	2	1	4	45	79	9	5	2	1	4				19	49	8	28	7	23	7	21	4	13	1	13				27	98
		nincstelen VP	51	21	7	2	1				82	—	9	1				12	—								6	—								
4.	HASZONÁLLATOK (VP) ÁTLAGA IGAERŐ SZERINT	10 -								(36)	(36)						—								235	15,40										
		8 - 9								—	—						—								(17)	13,71										
		6	1,50	3,-						2,50	10,-	1,33				8,-	(8)	2,-	10,50	18,-	(24)				12,86											
		4 - 5	1,88	3,06	3,71	0,80				2,71	7,-	6,6	(5)				6,44	(3)	10,-	11,67	16,-	11,-				11,09										
		2 - 3	1,38	1,56	1,50	(2)				1,32	3,69	4,33				4,45	3,20	5,13	5,20	10,-	(4)				5,09											
		0 - 1*	1,84	1,23	0,70	(2)	(4)				1,62	1,89	2,62	(4)				2,45	3,50	3,67	3,-	3,25	(13)				3,72									

* a, nincstelenek nélkül

Az árutermelési kényszerűség ilyen fokán méginkább létkérdéssé válhatott az *emberi munkaerő*. A különböző létszámú háztartások jószágállományának összehasonlítása már az összes uradalmi falvak viszonylatában is arra figyelmeztetett, hogy a haszonállatállomány sokkal inkább igazodhatott a családi létszámhoz, mint az igaerő.

Ugyanakkor, az uradalom három tájegységénél — a tájegységek összesített adataiból — azt láttuk, hogy általában a szántó-állattartó gazdálkodási móddal és általában a nagyobb igaerővel járt együtt az átlagosan magasabb családi létszám, míg a specializált szőlőgazdaság vidékén és az igátlan vagy kevés iga, nincstelen jobbágyoknál átlagosan kis létszámot kaptunk.

Részleteire bontva ezt az összképet, az új eredmény nem lesz egyértelmű.

Létszámuk szerint csoportosítva a háztartásokat, és ezt egybevetve igaerejükkel s egyéb jószágvagyonukkal, hasonló eltérést látunk a három tájegység között, mint az igaerő és haszonállatok összehasonlításánál: a viszonylag legkövetkezetesebb képet a Nyírség nyújtja, az északi tájak egyenetlensége pedig első látásra szembetűnik (IV. tábla).

Az igaerő összesített átlagszámai (a 2. rovatban) a Nyírségen emelkednek következetesen a nagyobb létszámú családok irányában, de itt is visszaesés van a 4 tagú családoknál. (Mellette a haszonállatok átlagszámai töretlenül, nagy ugrásokkal haladnak fölfelé.) Az iga-átlagok emelkedése a „gabonás”-nál az 5 tagú, a „szőlős”-nél a 3 tagú családoknál törik meg. A haszonállatok átlagaira a „gabonás”-nál az ingadozás jellemző, a „szőlős”-nél a lassú emelkedésben a 4 tagú családoknál van törés.

Ha a 3. rovat alapján két durván vett csoportba soroljuk a jobbágyokat: a) kevés iga vagy igátlan, nincstelen — és b) 4 vagy több igaállattal rendelkezőkre,¹⁸ a következő arányokat kapjuk:

Család létszáma	„Szőlős”			„Gabonás”			„Nyírség”		
	háztartások száma			háztartások száma			háztartások száma		
	a)	b)	(arány)	a)	b)	(arány)	a)	b)	(arány)
7	—	1	(0 : 1)	—	—	—	—	—	—
6)									
5)	2	0	(2 : 0)	1	1	(1 : 1)	2	5	(1 : 2,5)
4	4	5	(1 : 1,25)	3	3	(1 : 1)	6	4	(1 : 0,67)
3	18	7	(1 : 0,39)	8	4	(1 : 1,50)	13	11	(1 : 0,84)
2	47	21	(1 : 0,45)	22	11	(1 : 0,50)	18	8	(1 : 0,44)
1	84	19	(1 : 0,23)	31	5	(1 : 0,16)	17	2	(1 : 0,12)
összeirt személy									

Ezekből az derül ki, hogy a kevés iga vagy igátlanok a kisebb létszámú családok között mindenütt többségben vannak; a nagyobb iga-csoport a Nyírségen csak az 5 tagú családoknál, a „gabonás”-nál a 4 tagúaktól kezdve kerül fölénybe. A szőlősfalvakban a 4 tagú családok között ugyan több a nagyobb-iga, de a három legnagyobb létszámú családból 2 teljesen igátlan (egyik nincstelen, a másiknak összesen 4 tehene van); a 6 ökrösök pedig kivétel nélkül az 1—2 tagúak közül kerülnek ki.

¹⁸ E nyers csoportosítást indokolhatja a haszonállatállomány ugrásszerű emelkedése a 2—3 és a 4—5 iga csoport között (a 4. rovatban), de már a III. tábla adatai is.

Egyazon családi létszám-csoporton belül, az igaerő szempontjából különböző háztartások használatainak átlagszámai (4. rovat) mindhárom tájon ingadozóak. A Nyírségen látni leginkább a használatok számának az igaerővel és a családi létszámmal való *együttes* emelkedését, de pl. a gyalogszerekek rovatában az átlag — egyetlen család adatát leszámítva — stagnál.¹⁹ A gabonásfalvaknál — éppúgy, mint a borvidéken — szembetűnő a legnépesebb családok kis használatállománya, s e két tájon a használatok átlagszámai *inkább* az igaerővel együtt nőnek, mint a létszámmal.

Összegezve a részletesebb adatok eredményét, *egyik tájegységben sem tarthatjuk fenn maradéktalanul azt a kezdeti, az uradalom egészére érvényes statisztikai megállapítást, hogy a nagyobb családi létszám általában nagyobb jószágállománnyal és sokoldalú-árutermelő nagygazdasággal jár együtt és fordítva* — bár ez mint tendencia föltétlenül megvan és megmutatkozik majd ismét az egyes családok történetében is.

Eddig csak mechanikusan hasonlítottuk össze az igaerő, a két legáltalánosabb használat-fajta és a családi létszám (munkaerő) adatait, a viszonyukban statisztikailag kimutatható törvényszerűségeket keresve.

Az uradalom nem olyan nagy, hogy egy ilyen részletvizsgálatnál ne adódjanak kis, néha csak 1—2 háztartást magukban foglaló egységek, s ezeknél fokozott szerepe juthat a véletlennek is. Az eddig alkalmazott statisztikai módszernek ez az egyik hiányossága s ezen csak a kérdéses esetek egyéni elbírálása segíthet majd.

Fogyatékosága volt e módszernek általában a személytelenség. Csak a jobbágyvagyon ismert adatait dolgozta fel — kiragadva és elvonva a jobbágy környezetéből. Nem vette figyelembe például az egyes falvaknak a táji egységeken belül is némiképp autochton társadalmát, a táji viszonyok falvaként mutatózó árnyalatait — pl. a falvak fekvése szerint kisebb vagy nagyobb terhekké jelentkező jobbágyszolgáltatásokat. Különválasztotta a jobbágy vagyoni helyzetét egzisztenciájának más jellemző adottságaitól — így a társadalmi fluktuáció során megnyíló személyes lehetőségeitől és korlátaitól, egyéni törekvéseitől, melyek rokon helyzetből is a legkülönbözőbb irányokba lendíthetik vagy sújthatják.

Kísérletet tettünk itt arra, hogy a jobbágynek a vagyon alapján bizonyos fokig meghatározható gazdasági helyzetét egybevessük a jobbágycsalád munkaerő-létszámával. A jobbágyvagyon társadalmi eloszlása alapján azonban csak a jobbágyparaszti *árutermelés* megosztottságának tüneteit állapíthattuk meg, tekintet nélkül a *jobbágymunkaerő* társadalmi megosztottságára — nemcsak földesúr és jobbágy viszonylatában, hanem a jobbágyágon belül is, a parasztság sokoldalú vagy specializált termelése, a nem-paraszti munkák, a spekulatív tevékenység és általában a bérmunkák között.

Az elvont vagyonsoportok nem bizonyultak alkalmasnak finomabb társadalmi csoportosításra. Átlagos családi létszámuk alakulása nem adott biztató kiindulópontot átlagos munkaerő-szükségletük körülhatárolására — s így nem juthattunk el a munkaszervezet kulcsponthoz.

A jellegzetes ellentmondásokkal teli kép, amely az uradalom és az egyes tájak viszonylatában ilyen módon megrajzolódott, részleteiben kiegészítésre

¹⁹ A Nyírségen kell leginkább tekintetbe venni a juhtartást, mely árnyalati módosításokat hozhat majd, de a juhsgazdák kis száma miatt helyesebb lesz egyénileg vizsgálni.

és egészében magyarázatra szorul. Arra nagyon is alkalmas, hogy pregnánsan kifejezze a differenciálódó és mindhárom tájegységben más-más irányba haladó társadalom tüneteit — de ezek okait, a mögöttük levő tartalmat már nem kereshetjük tovább pusztán statisztikai eszközökkel.

III. Tájai társadalom

Több emberöltőn át végigkísérve azoknak a jobbágycsaládoknak sorsát, amelyeknek összeírási adataiból az egyes tájak statisztikai képe kialakult, kézzelfoghatóan bontakozik ki az 1648-at megelőző évszázad zaklatottsága. Sem a vidéket sújtó történeti események, sem a hazai jobbágyviszonyokban végbement döntő átalakulások nem hagyhatták érintetlenül az uradalom falvait.

Messze meghaladná e tanulmány kereteit, hogy az 1648-beli állapot kialakulásának folyamatát érzékeltesse, vagy akár csak számbavegye azokat a helyi mozzanatokot, amelyeknek ebben részük volt.¹ 1648-ig négy összeírási időpont adatai állnak rendelkezésünkre: 1554, 1570, 1631, 1632 — s ezeket még csak nem is teljesen kimerítve, vázlatosan jelölhetjük csak e száz év társadalmi hullámlását és csak amennyire ez az uradalmi tulajdon számbavételének takarója alatt, tompítva és lefojtva érzékelhető.

Az idecsatolt összehasonlító táblák adatszerűen összefoglalják a XVI—XVII. század fordulóján lejátszódott nagy minőségi átváltozás részleteit. Nagy mértékben cserélődik maga a földet lakó nép, a jobbágy-sessiók jórésze többször is gazdát vált, míg lakóik száma állandóan ingadozik. Mindenütt megváltoznak a telekviszonyok. A szolgáltatási rend a terményjáradék túlsúlyáról a munkajáradék túlsúlyára tér át. A szaporodó majorsági földeken, a megélenkült uradalmi gazdaságban a korlátlan robot rendszere lép életbe: felborítva a limitált kötelezettségek rendszerét, a falusi nép addig megszokott életrendjét, mesterségeit, keresőfoglalkozásait, egyaránt nehezelve egyéni sorsokra és a falu összességére.

Ennek az ismerős átalakulásnak lokális elemzése kevés újat hozhatna. Itt inkább arra a kérdésre várunk feleletet: miként viselte el ezt az időszakot a falvak jobbágynepe, mi módon kereste boldogulását? Az átalakulás folyamatának ez az oldala válik elevenné egyes családok példáin, egyéni pályafutásokban.

A családtörténeteknél abból a faluból indulunk ki, ahol a jobbágy időszakunkban először megjelenik. Ha innen elvándorol, általában nem követhetjük útját,² s csak kivételszerű adataink lesznek a szabados-féljobbágy egzisztenciák alakulásáról. A falunak az uradalomhoz tartozó, szolgáló jobbágy-lakóit, ezek összetételének változásait keressük: kik maradtak meg, kik voltak az elvándorlók, mi készíthette őket távozásra vagy maradásra, s a megmaradtak pályája hogyan alakul.

¹ Külön kutatást igényelne pl. az olyan helytörténeti adatok összeállítása, hogy mely falvakat és mikor, mennyiben viselt meg a hadipusztítás vagy egyéb csapás. Csak általánosságban említendő, hogy az uradalom egyes részeit valamilyen formában feltétlenül érintette 1604—5-ben Bocskay függetlenségi harca, 1630—31-ben a felső-tiszavidéki parasztfelkelés, 1644—45-ben I. Rákóczi György függetlenségi harca. Korábban, a XVI. századi török terjeszkedésről a nyírségi falvakra vonatkozóan az urbáriumok is említést tesznek (Gáva, Balsa, később Búd).

² A területükön végbement nagyarányú migráció külön vizsgálatot érdemel, amelynek eredményeit egy készülő munkában szándékozom közzétenni.

Abban a 12 faluban, melyek jobbágynévsorait 1554 (ill. 1570) és 1648 közt összehasonlíthatjuk,³ 1648-ban 293 jobbágy van számontartva. Neveik után ítélve, mintegy 220 család leszármazói lehetnek, de 1648-tól a XVI. századba csak 56 családnév követhető vissza több-kevesebb bizonyossággal, s az öt összeírási időpontban összeszámolható családneveknek pontosan a fele csak egy ízben fordul elő egyazon faluban (legtöbbjük XVI. századi).

A fluktuáció a nyírségi részen a legfeltűnőbb. Öt falu: *Gáva, Szabolcs, Balsa, Bercel, Büd* 1648-ban megnevezett 57 jobbágya közül csak 16-nak az elődei találhatók meg a XVI. században: 8 családnév. Szabolcsban és Büdön a Rákóczi-birtok egyetlen jobbágya sem maradt helyén a századforduló alatt, s majd mindenik portio névsorait a lökészerű fogyatkozás mellett lökészerű, de jóval kisebb újranépesedés jellemzi.

Legkevesebbet változott a borvidék lakossága, de a négy nagyobb, a XVI. században is az uradalomhoz tartozó falu (*Ardo, Petraho, Kistoronya, Csarnaho*) 195 háztartásából csak kb. 40 százaléknál vezethető vissza a család neve XVI. századi lakosokra. Összesen 44 családnév van itt, amely 1554 vagy 1570-től kezdve rendszeresen visszatér 1648—1657-ig, de ezeknek is mintegy negyedrésznél (mesterség- és nemzetiségjelölő nevek) a nem-rokoni névegyezésre is gondolni kell, a családi folytonosság tehát kétséges, s egyes esetekben valószínű, hogy a családnév viselőinek helyzete egy-egy iparos-réteg helyzetét tükrözi.

Az északi szántófalvak hiányos adatai semmi alapot nem nyújtanak a fluktuáció statisztikai felmérésére. Mértékére csak következtetni lehet abból, hogy Uporban egyetlen név folytonosságát sem lehet kimutatni 1554 és 1648 között, Izsépen egyetlen 1554-beli név tér vissza 1648-ban: *Fekete Gregorius iobagio*⁴ utóda lehet bizonyos margójegyzetben szereplő *Fekete János Úram*, kinek szolgálója egy özvegy zselléraszony. Bányácskán négy XVI. századi család nevét 1648-ban négy pusztá és egy koldus özvegyasszony képviseli.

*

A Nyírségen folytonosan helyén maradt 8 család közül 6-nak a pályája felfelé ível, némelyik népes nemzetséggé terebélyesedve, szétválik „gazdag” és „szegény” ágakra. Két család helyzete mindvégig alacsonyabb nívón stagnál.

A berceli *Fazekas* család 1554-ben inquilinus, s végig gyalogszeres, minimális jószággal, talán mesterséget folytat. Ugyanott a *Hegedűsök* már 1554-ben 3 ággal szerepelnek, ezek helyzete eltérő, egyik jövevény. Ha megmaradunk a valószínű rokonság feltételezése mellett — hiszen a jövevénynek nincs megkülönböztető neve —, akkor újabban települt családról lehet szó, mely már szétvált rokonság alakjában vándorolt ide, egyik a másik nyomán. 1632-re 2 ág maradt meg, mindkettőnél az eredeti keresztnevek élnek tovább. Egyik marhával szolgál, de alig van jószága — másik uradalmi béres, de

³ A Nyírségen *Gáva, Szabolcs, Balsa, Bercel* névsorai folyamatosak, *Büdről* 1554-és 1648-ból van névsor. A borvidéken *Ardo, Petraho, Kistoronya* folyamatosan, *Csarnahó* 1570-től szerepel. Az északi szántófalvak adatai *Uporon* és *Izsépen* 1554, 1631—2 és 1648-ból valók, *Bányácskán* 1554, 1570, 1648-ból. — A továbbiakban hivatkozott jobbágynévek adatai a faluként összeállított családtörténeti táblákon találhatók, ill. azoknál a jobbágyoknál, akik csak egy összeírásban szerepelnek, a megfelelő urbáriumban.

⁴ V. i. egésztelkes jobbágy.

2 lova és 7 haszonállatos saját gazdasága van. 1648-ban a marhás ág gyalogszeressé vált, a béreságban két testvér van egy kenyéren, s bár 2 fiú is él velük, gazdaságuk megcsappant.

A harmadik bereceli őslakos *Bako Michael* egésztelkes jobbágy, kinek leszármazottai három, majd több ágra szakadva, családfájukban a nagy „nemzetségek” klasszikus példáját nyújtják.

1631-ben — Császár Péter felkelésének esztendejében — Bercel egész lakossága mélyponton van, de a nyilvánvaló pusztulást 1632-ben egycsapásra kiheverik. A három Bakó közül 1631-ben *István* és *Mihály* 3 lovas, *Sébök* 2 ökrös, átlagos gazdák. 1632-ben István és Mihály 2—2 fiúval táji viszonylatban is az elsők közé kerül, kettejüknek 20 igásállata s ugyanannyi más jószágga van. A magános Sebestyén megduplázta marhái számát, de így is csak 4 ökrös. 1648-ra István és Mihály továbbgyarapszik, mindkettőjük nagy családja együtt marad. Most már Sebestyénnek is vannak fiai, de gyalogszeressé vált és jószágga alig van. Ugyanakkor megjelenik két új ág: *Albert* marhás és vagyonos, *András* viszont gyalogszeres és éppoly szegény mint Sebestyén. Nem tudni, honnan szakadtak ki; feltételezzük, hogy helyzetüknek megfelelően egyik valamely gazdag ágból, másik a szegényből származik. Ezt valószínűsíti az összeírási sorrendben elfoglalt helyük is.⁵ Nem tudni azt sem, történt-e generációs váltás 1632—48 között. 16 év során feltétlen elaggott az a családfő, aki már 1632-ben sem lehetett fiatal. Esetleg meghalt, a gazdaság a nevét viselő idősebb fiúra maradt, a fiatalabb pedig önállósította magát — bár kisebb, de a nagygazda-szintet még mindig tartó háztartással. (Ez esetben az 1648-beli fiúk az eredeti családfő unokái volnának.) Ezt a változatot támasztaná alá, hogy a család válakozása inkább valószínű az apa halála után, mint az apa életében, ami legfeljebb törpegazdaságnál, szegény ágnál szokott csak megtörténni. A szegény ág esetében itt viszont az is kétséges, hogy András, aki 1648-ban már családapa, fia lehessen annak a Sebestyénnek, aki mellett 16 évvel korábban egyetlen serdülő fiú sincs. Tehát számolni kell azzal a lehetőséggel is, hogy mindkét új ág származhat a gazdagoktól is — s akkor valahol egyenlőtlen osztozás történhetett.

Bármelyik variánssal van dolgunk: törvényszerűnek tekinthetjük a családok terjeszkedésének azt a jelenségét, hogy a gazdag ág tovább gazdagodik, a szegény ág megmarad szegénynek, sőt még inkább azzá válik. A falu differenciálódása során a nagy nemzetségek tagjai nemesak előnyökkel indulnak: akik közülük kellő gazdasági alap nélkül váltak ki, vagy azt bármi csapás folytán elvesztették, könnyebben csúsznak lefelé, mint a jövevény elemek, akik vagy már szegényen jöttek s úgy maradtak meg alacsony sorban: vándormunkások, pásztorok, csószók — vagy megvetve lábukat, rugalmasabban építik új egzisztenciájukat, kevésbé kötve örökölt helyzetük, addigi megszokásaik által, mindig a pillanatnyi legjobb lehetőségek irányát tartva (kirívó példa lesz erre az *Andocz* család Balsán).

De az egy ágban továbbélő törzsökös családok is — minden hullámozás mellett — inkább gyarapodnak az 1630—40-es évtizedekben, amikor helyzetük

⁵ Az összeírás valószínűleg lakás szerinti sorrendben történhetett, azonban 1570-ben teleknagyság szerint, 1632-ben a szolgálat módja szerint csoportosítva. A lakhely szerinti összeírást nem mindig egy ponton kezdték el, de a névsorok részletes összevetéséből sok esetben mégis azonosíthatók az egyes házak lakói. Azonos lakóház, vagy közvetlen szomszédtság stb. — ott, ahol ezt meg lehetett állapítani — egyik legjobboldigazítónk volt a leszármazás kérdésében.

már pontosabban mérhető. Így a gávai *Réz*, a balsai *Nagy* és *Bartha* családok, ahol fiúkkal vagy testvérekkel, de egy kenyéren élve, együtt tartják vagyონukat. Jóval kisebb vagyónról van szó, mint pl. az egyébként jobb anyagi szinten levő Bercel gazdagparasztjainál, de a 16 év alatt mindegyiké legalábbis megduplázódik.

Az 1570-ben jelentkező nevek viselői, a Gáván megtelepülő *Somogyi* és Bercelen a *Radi* családban egy-két ág váltakozik mindvégig. A Somogyiakból 1632-ben szakad ki egy négyökrös zsellér, az egésztelkes ágban 3 fiú marad apjával, egy kis-igás, alsó-középszintű gazdaságban. Az 1648-beli generáció — egy kiscsalád — egyformán lehet bármelyik ág leszármazottja. Rokonainak nyoma vész, de a még gyermektelen, 6 ökrös gávai bíró Somogyi mindenképpen emelkedett rangban és vagyonban.

A Radiak két ága közül 1632-ben egyik nagygazda, másiknak csak néhány tehene, egy disznója van, de mindkettő népes család. 1648-ra a szegényebb *Gergely* két fia vagy eltűnik — s az öreg jobbágy magára maradvá vegetál —, vagy az öreg halálával egyik fiú örökölte a telket, a másiktól nem tudni semmit. A gazdag *Albert* és 3 fia helyén *Gáspárt* találjuk, 2 fiúval, alig árnyalatnyit csökkent gazdasággal. Ennél az ágnál nem kétséges a generációváltás, de a fiúk sorsa itt sem világos. Vagy nagyfokú elhalásra-elvándorlásra kell gondolni, vagy helyet kapna az a feltevés, hogy a „filii” rovat nem csak vérszerinti fiúkat tartalmaz. Ilyen esetben az apa — *Albert* — halála után a három testvér nem vált volna szét, a legidősebbikből (*Gáspárból*) lehetett családfő, s a két „filii” ennek fiatalabb testvéreit jelölné. Ez utóbbi változat elsöre még feltevésnek is nehezen fogadható el, amíg nem tisztázódik jobban, milyen rendszer szerint jelöli az urbárium a felnőtt férfiak egykenyéren-élését. Addig viszont teljesen kizárni sem lehet.⁶

A Radi család két ága arról szolgáltat példát, hogy a két, népes családokat alkotó ág közül a gazdag ágban 16 év alatt együttmarad a család is, a vagyon is; a szegény ágban pedig, melynek anyagi helyzete lényegileg keveset változik, eltűnnek a családtagok — s ebben az esetben majdnem mindegy, hogy ők futottak-e el az otthoni szegénység elől, vagy éppen távozásuk, talán haláluk döntötte el a gazdaság sorsát.

A nyírségi nyole folytonos család példáját cleve csak fenntartásokkal lehet általánosítani, de magukat a példákat el kell fogadnunk olyanoknak, amilyenek. A belőlük kiinduló következtetések annyiban jogosultak, amennyiben nincsenek ellentétben a később települt családok történetével. Ezt az 1632—48 közti időszak részletesebb áttekintésénél lesz majd alkalom ellenőrizni.

Nehéz volna a Nyírségre föltenni azt a kérdést, hogy melyik társadalmi réteg bizonyult legszívósabbnak a XVI—XVII. századforduló fluktuációjában.

Gáva, Szabolcs, Balsa, Bercel falvakban az 1554-i urbárium összesen 44 jobbágyot ír össze. Ezek közül:

egésztelkes :	22	(folytonos családhoz tartozik : 4)
féltelkes	4	(„ „ „ „ 3)
féltelken együttlakik 2	(„ „ „ „ —)	
inquilinus	16	(„ „ „ „ 1)

⁶ Vö. a 425—426. o. idevonatkozó részeivel.

Ebből a megoszlásból csak annyit lehet megállapítani, hogy valóban a zsellérréteg volt legkevésbé falujához kötve; az egyetlen folytonos zsellércsalád a berceli fazekas, akinél a családi kontinuitás ugyan valószínű, de jóval kevésbé vehető biztosra mint a többi névénél. A telkesjobbágyokról nem mondhatjuk ki ilyen kis és megosztott számok alapján, hogy a magabíróbbak bizonyultak a legkitartóbbnak. Inkább érdemel figyelmet az a tény, hogy a folytonos családok közül a kisebb gávai és balsai portiókban lakók (Réz, Somogyi, Bartha, Nagy) a továbbiakban szívósan emelkednek és gyarapodnak, még az 1632—1648 közötti általános hanyatlás idején is. Az elszegényedés és a vagyongyarapítás szélső határeseit, ezek együttes megjelenését a kevésbé elnéptelenedő Bercelen találjuk, ahol az uradalmi jobbágyság differenciálódása a falu társadalmán belül a leginkább érvényesülhetett.

Részletesebb és változatosabb adatokat nyújt társadalmi szempontból a négy nagy szőlősfalu 44 folytonos családjá. Közülük 22 név szerepel 1554 óta, a többi 1570-től kezdve, de utóbbiak közé kellett számítani a csarnahoiakat, akikről nincs régebbi összeírás.

Az 1554-ben összeírt három falu a következő képet nyújtja :

	Ardo		Petraho		Kistoronya		Együtt		Arányok	
	össz.	1648-ig folyt.	össz.	1648-ig folyt.	össz.	1648-ig folyt.	össz.	1648-ig folyt.	össz.	folyt.
Családnév	33	4	23	9	26	9	82	22	100%	27%
Jobbágy	38	7	25	10	31	11	94	28	100%	30%
	m e g o s z l á s :								összesből:	összes folytonosból:
Egésztelkes	19	4	16	4	1	1	36	9	38%	32%
Egésztelket közösen bír	6 : 3	2 : 1	2 : 1	2 : 1	8 : 4	4 : 2	16 : 8	8 : 4	} 43%	46%
½ telkes	11	1	3	1	11	3	25	5		
¼ telkes	1 jöv.	—	—	—	—	—	1	—	} 18%	21%
Inquilinus	—	—	4	3	11	3	15	6		
Pauper	1	—	—	—	—	—	1	—		

A folytonos családokhoz tartozó háztartások legnagyobb része (4/5) telkesjobbágy, többségük fél sessionak megfelelő telekrészt birtokol. Ha szabad ilyen kis számokból arányokat felállítani, ezekből az derülhet ki, hogy a foly-

tonos családokhoz tartozó jobbágyságok minden telekkategóriából — kis eltérésekkel — nagyjából számarányuknak megfelelően kerülnek ki, de együtt az összes jobbágyságok harmadrészét sem képviselik.

A borvidékre annyira jellemző telekprózódás itt még kezdeti stádiumnak tűnik. Bár jóval kisebb az egésztelkesek aránya, mint a Nyírségen, mégis 38%-ot tesz ki. A két uradalomrész falvainak kétfajta fejlődési iránya 1570 körül válik nyilvánvalóvá: ekkor kezdenek áttérni a nyírségi portiók az osztatlan földhasználatra, amely mellett a pusztásodó falvakban a telkesjobbágyságok között végülis nagy eltérések tartósan nem rögzíthettek. A szőlősfalvakban ugyanezen idő alatt végbement ellentétes irányú fejlődést mutatja a telekviszonyok alakulása 1570-ben (V. tábla).

16 év alatt az egésztelkes réteg szinte teljesen eltűnik, a féltelkesek eredeti számarányukat tartják, de most már kivétel nélkül szétválasztott telekrészekben. A zsellérek, ill. töredéktelkesek aránya is a régiben maradt, viszont ezek az évek hozták létre a negyed (vagy harmad) telkesek most már jelentékeny csoportját.

E számarányok mehanikusnak tűnő eltolódása mögött jóval több van, mint a telkesjobbágyság törvényszerű lefelésodródása. Ennél jóval élénkebb és többirányú áramlásokról tanúskodnak a falunévsorokban tapasztalt helycserék. A migráció pl. sokkal nagyobb, mint amennyit ebből a jobbágyság számának növekedése megmutat: Ardo, Petraho és Kistoronya jobbágyságainak száma csaknem másfélszeresére nőtt, ugyanakkor az 1554-ben összeírtak 35%-a eltűnik, az 1570-ben összeszámoltak 42%-a pedig új telepes. Az elköltözés (amely mellett kisebb mértékben számolhatunk kihalással) minden társadalmi réteget érint: az egésztelkesek vesztesége 36-ból 15 jobbágyság, a zselléreké 15-ből 7, legkisebb a féltelkeseké: 25-ből 9. Az újonnan jöttekhez tartozó 58 jobbágyságból viszont 22 féltelkes, 26 negyed v. harmadtelkes, 8 zsellér és 2 nyolcadrészes helyen él: nagyobb (bár nem túlnyomó) részük tehát az alsó telekcsoportokat szaporítja.

Az 1554—1570 közt falujában maradó 61 családhoz tartozó mintegy 80 jobbágyság közül eredeti helyzetét csak 21 őrzi meg, jobbra a féltelkes réteg s ebből is leginkább azok, akik 1554-ben telekközösségben éltek. E középrétegből tűnik el a legkevesebb jobbágynév, és csak néhány család helyzete süllyed; jobbra szétágazó családok, vagy több jobbágysággal képviselt mesterségnevek esetében, ahol különböző helyzetű ágakat találni⁷. A nem-iparos neveknel, ahol a rokonság valószínűbb, a különvált rokonság helyzete általában azonos.⁸

Az egésztelkesek közül egyetlen jobbágyság helyzete változatlan 1554 és 1570 közt: a kistoronyai *Veres Jakabé*, a többi egésztelkes nevét általában a féltelkesek közt látjuk viszont 1570-ben. Az egész sessio friss osztódásának ritka példáját nyújtják a petrahoi *Valkosi* testvérek.

Az 1554-beli inquilinusok 1570-ben megtalálható nevei közül csak a Petrahón megsokasodott *Vargák* közt marad egy zsellér. A kistoronyai inquilinus *Zaar Péter* utódai féltelkes jobbágyságok, a többiek negyedtelket szereztek, ha nem tűntek el a faluból.

⁷ Pl.: Ardón egy féltelkes és két inquilinus *Szücs*, Petrahón négy $\frac{1}{4}$ telkes *Timár*, mely utóbbi név 1554-ben egy fél- és egy egésztelkessel szerepel.

⁸ Ez alól csak Kistoronyán látni kivételeket: pl.: a két $\frac{1}{2}$ telkes *Zakál* egyik utóda megtartotta $\frac{1}{2}$ telkét, a másik kettő együtt lakva, egy harmadik jobbágysággal közösen $\frac{1}{4}$ sessiót birtokol.

V. tábla

A borvidéki falvak jobbágylakossága 1570-ben

	ARDO				PETRAHO				KISTORONYA				CSARNAIHO		EGYÜTT		ARÁNYOK	
	összes	folytonos			összes	folytonos			összes	folytonos			összes	folyto- nos (1570- tól)	összes	foly- tonos	összes	foly- tonos
		1554- től	1570- től	együtt		1554- től	1570- től	együtt		1554- től	1570- től	együtt						
Családnév	42	4	7	11	31	7*	3	10	33	8*	4	12	21	8	127	41	100%	32%
Jobbágy	53	11	7	18	41	13	3	16	43	12	7	19	26	11	163	64	100%	39%
M e g o s z l á s :																összes- ből:	összes folyto- nosból	
Egésztelkes	—	—	—	—	—	—	—	—	2	1	—	1	3	2	5	3	3%	4,7%
Egész telket közösen bír	—	—	—	—	4 : 1	4 : 1	—	4 : 1	—	—	—	—	—	—	4 : 1	4 : 1	(¼ telkesek- hez számítva)	
½ telkes	39	11	4	15	7	2	—	2	14	4	2	6	10	6	70	29	43%	45,3%
½ telket közösen bír	2 : 1	—	—	—	—	—	—	—	4 : 2	2 : 1	—	2 : 1	—	—	6 : 3	2 : 1	} 36%	} 37,5%
⅓ telkes	—	—	—	—	3	—	1	1	—	—	—	—	—	—	3	1		
¼ telkes	—	—	—	—	26	6	2	8	16	5	3	8	4	1	46	17		
¼ telket közösen bír	—	—	—	—	—	—	—	—	5 : 2	—	—	—	2 : 1	—	7 : 3	—	} 18%	} 12,5%
⅛ telkes	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	2	2	—	—	2	2		
Inquilinus	12	—	3	3	1	1	—	1	—	—	—	—	7	2	20	6		

* Petrahón 1, Kistoronyán 2 1554-től folytonos család ebben az összeírásban nem szerepel.

Az egyes falvak telekviszonyai messze nem egységesek.⁹ 1554-ben *Petraho* a legkisebb létszámú; itt még az egésztelkek alig osztódtak fel és igen kevés a zsellér. A 25 jobbágyból összesen 5 szorult félhelyre, ill. az egésztelek közös használatára. Negyedtelkes egy sincs köztük, ilyennek legfeljebb a már említett Valkosi-testvérek tekinthetők, akik apjuk halála után szétválakozván, négyen szolgálnak egy sessio után. A családnevek száma itt majdnem azonos az összeírt jobbágycsoport számával, a 2 főnyi különbséget két olyan név okozza, melyek viselői — *Tímár* és *Molnár* — valószínűleg iparosok.¹⁰

A három falu közül 1554-ben *Ardo* a legnépesebb, 14 „hungari” és 24 „sclavi”-nak jelzett jobbággal. (Ez a megkülönböztetés 1570-re eltűnik.) A magyarok nagyobb része féltelkes vagy telekközösségben él, ennél alacsonyabb rendű nincs is köztük. A szlávoknál a többség egésztelkes, de a falu két pauper-ként jelölt jobbágya is — egy özvegy és a negyedtelkes jövevény — közülük való. Egészében a falu nagyjából egyenlően oszlik meg az egész- és féltelkesek között. A telkek osztódása *Kistoronyán* a legváltozatosabb, ugyanitt látni a legtöbb zsellért. Az egész faluban egyetlen egésztelek maradt osztatlanul viszont itt a leggyakoribbak a telekközösségek.

1570-re *Ardón* a nagyrészt jövevény zsellérek mellett teljesen a féltelkes réteg uralkodik el, *Petraho* nagyobb része $\frac{1}{4}$ telkessé vált. *Kistoronyán* a differenciálódás és nivellálódás együttes jevei mutatkoznak: a többség $\frac{1}{4}$ vagy kisebb telekrészt birtokol, gyengült a féltelkes gerinc — ugyanakkor szinte eltűnt a zsellérség, s helyette a kis telekrészek közös használata vette kezdetét. Amíg a másik két faluban teljesen kiveszett az osztatlan egésztelek, itt az egyetlen egésztelkes megtartotta pozícióját, sőt idevaló az a *Szénási András*, aki féltelkét egészre tudta cserélni.¹¹

Mindhárom faluban megnőtt a különbség a családnevek és az összeírt jobbágycsoportok száma között. 1554-ben összesen 8 főt tesz ki a különbség, 1570-ben falvanként legalább 10-et. Ennek csak kis része adódik a mesterségneveknél látható gyarapodásból, nagyobb része (10 család 28 ága) minden valószínűség szerint a rokonság szétválását jelzi, ami a *kistoronyaiaknál* családi telekközösségekben is mutatkozik, pl. a *Mori*, *Zakál*, *Förödős* nevek esetében.

Csarnaho, melynek viszonyait 1570 előtt nem ismerjük, szintén erősen differenciált. Minden társadalmi réteg megtalálható, köztük legnagyobb számban a féltelkesek, de ezek után számarányban mindjárt a zsellérek következnek. 1570-ben ez az uradalom legkisebb szőlősfaluja, kis létszámának megoszlása jól illusztrálja, hogy milyen rétegből hány jobbágyot bírt el egy uradalmi viszonylatban átlagos nagyságú falu osztódó társadalmá.

A négy falu 1570-re kialakult telekviszonyai már közvetlen előkészítői az 1648-ban talált állapotnak. A XVII. században *Petráhn* mindenki negyedtelkes, *Kistoronyán* is ez a réteg adja a túlnyomó többséget, amelletl hogy itt viszonylag sok a töredék, ill. a 2—3 jobbágy által közösen használt $\frac{1}{2}$ — sőt $\frac{1}{4}$ telek is. *Ardón* lassabban, de 1648-ra szintén eluralkodnak a negyedrészesek.

⁹ A telekviszonyok tárgyalása csak a lakott telkekre tér ki, a pusztákat (melyek összeírása különben sem látszik mindig pontosnak) figyelmen kívül hagyva. A telekviszonyok alakulására a pusztán álló telkek — úgy tűnik — egyébként sem lehettek hatással, a telkek osztódását inkább a jobbágycsoportok egyéni helyzete irányítja és nem a falu földjének szűk volta. A XVII. századi adatok is azt igazolják, hogy egyes jobbágyrétegek tagjainak összeköltözése, telkeik tördelése teljesen független a pusztán álló föld mennyiségétől.

¹⁰ *Petráhn* malom működik és tímárok ökörbőrrel adóznak.

¹¹ További sorsa ismeretlen, neve 1657-ben szerepel ismét (l. családtörténet).

Csak Csarnahón maradnak többségben mindvégig a féltelkesek, sőt itt 1631 és 1648 közt éppen a féltelkeseknek az alsóbb rétegek rovására történt további szaporodása tűnik fel, mégpedig úgy, hogy egyetlen félhelyes jobbágy sem veszít telkéből, s újonnan jöttek kapnak $\frac{1}{2}$ sessiot. A másik három faluban viszont ezalatt a negyedtelkesek csoportjából nincs fölemelkedés.

Egészében, a sárospataki centrumtól távolabb eső Csarnahót leszámítva, 1631—1648 közt a $\frac{1}{4}$ sessio körül megállapodott átlag felé való nivellálódás figyelhető meg — oly módon, hogy az átlag lefelé tolódásával, az átlag felé való tömörülés már jóval kisebb skálára szorul, mint 1554—1570 közt. Szemben az ott látott, egyes családok példáin jól megmutatkozó föl-le-hullámzással, itt inkább a telkesjobbágyságon belül végbemenő, egyoldalúan süllyedő folyamatról van szó, amellyel párhuzamosan a zsellérrétegnek a telkesek közé szivárgása rendszeresen folytatódik. A telekszint alakulásából 1631—1648 között már nem vezethető le az egyes családok példáiból nyilvánvaló társadalmi hullámzás: ekkor ez már inkább a jószágállomány változásaiban fejeződik ki.

Az 1554 (ill. 1570) és 1648 között folytonos nevek viselői — tehát a régi helyükhöz kötődő jobbágycsaládok leszármazói — 1570-ben majdnem felelő részét féltelkesek. Éppúgy mint 1554-ben, a folytonos családok társadalmi megoszlása 1570-ben is nagyjából azonos az összjobbágyság tagolódásával, de míg a zsellérek és töredéktelkesek számaránya az összjobbágyságon belül nem változott, a folytonos családoknál erősen csökkent. Ez a kisszámú réteg az egyetlen, ahol a fluktuálók adják a többséget.

Az 1570-beli társadalmi tagozódásból kiindulva (*V. tábla*) azt látjuk, hogy általában a telkesjobbágyságból és ennek is általában a nagyobb telek-helyeket birtokló részéből kerülnek ki a folytonos családok — akiknek további sorsa azonban igen változó. Pl. a már említett *Veres Jakab* 1570-ben még osztatlan egésztelkéből 1631—1632-ben nincstelen gyalogszeres, 1648-ra a család feladta önálló helyét és betársult egy már régebben fennálló telekközösségbe. Itt már csak egy féltelek harmadát mondhatják magukénak; s 1648 után el is tűnnek Kistoronya névsorából. Vagy Ardo egyik legrégebbi családját, a XVI. században féltelkes *Pente Tamás* utódait 1648-ban egy nincstelen disznópásztor képviseli. Ugyanakkor zsellércsaládból származik az a *Mákos Mihály* féltelkes, 6 ökrös jobbágy Kistoronyán, aki 1648-ban abrakosztó a pataki várban, 1657-ben is frumentárius, s nincs kizárva, hogy unokái közül való a hegyaljai felkelésben résztvevő kistoronyai nemesi kapitány Mákos András.¹² E két végleten belül természetesen számtalan változatát találjuk a jobbágysorsoknak.

Egészében a négy nagy bortermelő falu törzsökös családjainál látható süllyedés és emelkedés, sőt állandó ingadozás mellett, 1648-ban az e családokhoz tartozó háztartások még mindig tekintélyes gazdasági súlyt jelentenek; a 4 falu igásjobbágyainak felső és középrétegét kitevő négy- és hatökrösök (49 háztartás) mintegy harmadrésze visel folytonos családnevet.¹³ (Vagyis ugyanolyan arányban vannak képviselve itt, mint az összjobbágyságban.) Mégsemit testesül meg bennük olyan, egészében vitathatatlan és stabil társadalmi elit, mint az a néhány nyírségi nagygazdacsaládnál láttuk.

¹² Vö.: *Benczédi László*: A hegyaljai kuruc felkelés 1697-ben. Bpest, 1953. 43. o.

¹³ 18 jobbágy, ezek közül azonban vitatható az ardói *Tót* és *Kovács*, a petrahói *Csizmár*, a csarnahói *Kovács* neveknél a családi folytonosság. Viszont éppen az ardói *Tót*-nevűeknél elég jól elkülöníthetők a régebbi telepes leszármazottai a jövevényektől (a keresztnév és a fulunévsorban elfoglalt sorrendi hely alapján), és itt valószínű, hogy a marhás jobbágyok a régi családból származnak.

Csarnahón pl. a *Tegzes* és *Nagy* család (1570-ben mindkettőnek egyik ága egésztelkes, előbbinél egy $\frac{1}{2}$, utóbbinál egy $\frac{1}{2}$ és egy $\frac{1}{4}$ telkes van), ha nem is töretlenül, de a 2—4 ökrös középszinten tartja magát 1631—1648-ban. Nem tartoznak az elszegényedők közé, mégis az az átlagos szintsüllyedés testesül meg bennük, amit már nem fejez ki az egésztelek kettéosztódása : egész gazdaságuk marad el az újonnan fölkerülő elittel szemben. Tegzes Balázs özvegyének, ki fiával él 1648-ban, 4 ökre, 2 tehene, 1 hízója épp hogy létszükségletét fedezheti, de fia sem viszi többre 1657-ben. A család másik ágában 1631-ben Tegzes János elhagyta a feleségét, fiai előbb egykenyéren maradvá próbálkoznak, majd lassanként eltűnnek a faluból. Más változatban, de lényegileg ugyanezt a képet nyújtja a *Nagy*-család is, 1648-ban messze alatta maradvá pl. az újabban jöttek közül *Borsodi János* 6 ökrös, juhtartó zsellérgazdaságának, nem is beszélve a *Kalán*-nagy családról, mely az egész uradalomban kimagasló helyet foglal el. Az újabb csarnahói telepések magasabb szintjét (*Varga*, *Eszenyi*, *Szanyó*) a régiek közül csak a *Farkas*-testvérek közös háztartása tudja tartani. Viszont a falu kevés nincstelenje közt csak egy új jobbágy van (az 1648-ban először szereplő *Turai Pál*), a többiek az 1570-ben féltelkes *Veres András*, a $\frac{1}{4}$ telkes *Baranyi András* leszármazottai s a már említett Tegzesek kivesző ágának utolsó tagja.

Csarnahóhoz hasonlóan, Ardo, Petraho, Kistoronya társadalmának is minden rétegében megtaláljuk a régi családneveket, a vezető gazdák közt éppúgy mint a legkülönbözőbb kiségzisztenciák sorában. Azonban *egy rokonságon belül* (vagyis az egy nevet viselő olyan jobbágyoknál, akiknek rokonsága a név után valószínű) ritkán látni kirívó vagyoni különbséget. Igaz, hogy jóval kevesebb is az olyan szélesen elterebélyesedő nagy nemzetség, mint a Nyírségen vagy akár az északi Kisztnén. Végignézve szétágazó családokon, a kiszakadó szegény ágak ekkor már ritkán maradnak meg helyükön. Pl. Petrahón a törzsökös *Dóczi*-családnál mind a négy ág, a *Csizmár*- és *Varga*-családoknál mindkét ág igásjobbágy. Ugyanott kivételszerű példa a borvidéki falvak egyik legkiterjedtebb nemzetsége, az 5 ágú *Hegedűs*-család, melynek 3 gyalogszeres ágából 1648-ra kettő marhásjobbágy lesz, viszont az egyik marhás ág egy 1648-ban nőtlen jobbágy-gyalogszeressé válik.

Feltűnően nagy számban tűnnek el a falunévsorokból jobbágyfiúk, valamint a kiterjedő családok egyes ágai, rendszerint a szegény ágak. Csak néhány kirívó példát idézve : Csarnahón (ahol a fiúk összeírása viszonylag pontos) *Hegedűs János* 4 fiából csak egy, *Baranyi János* zsellér öt fiából csak 2 marad meg, vagy nyilvánvaló az elvándorlás a már említett Tegzes és Nagy családnál. Kistoronyán a *Mori*-család 3 ágából csak a marhás-ág marad meg ; egyiknél 1632-ben *Mori Gergelyné* pusztája helyén alighanem fia pusztáját találjuk, akiről az összeíró megjegyzi : „Tokajban lakik, házas ember, itt való örökös jobbágyfiúnak veltették az polgárok.” (Ardón a Tót-nemzetségen kívül 2 ágánál többet alig találni egy családban, Petrahón 1648—1657 közt nyilvánvalóak az elvándorlások példái.¹⁴) A nehezen élők, szegényebbek családfái ritkán ágaznak szét egy-egy falun belül ; ahol két ágat találunk, az egyik többnyire relicta vagy pusztá.¹⁵

¹⁴ Pl. : *Horvát, Molnár*. (Ardón és Petrahón 1632-ben a fiúk összeírását nem hájtották végre.)

¹⁵ Pl. : Kistoronyán a törzsökös *Czeke*-család két ágának sorsa, vagy Petrahón *Kóczán, Szabó* — stb. stb.

A több ágra szakadt családok példáinak itt kevés közülük van a nagycsaládokból kinövő, terjedelmes, több és több nagycsaládot magukban foglaló, egy-egy falun belül eluralkodó nemzetségekhez. Ez ugyan semmiesetre sem jelenti a nagycsaládi szervezet teljes hiányát a borvidéki falvakban, de a felbomló nagycsaládok (vagy a családfeje halálával széthulló kiscsaládok) tagjainak gyökerében más lehetőségeit és törekvéseit sejteti. Ennek hátterében feltétlenül a mozgékonyabb hegyaljai társadalom, s a borteremő falvak jobbágyainak igen csak változékony, ingatag gazdasági helyzete áll.

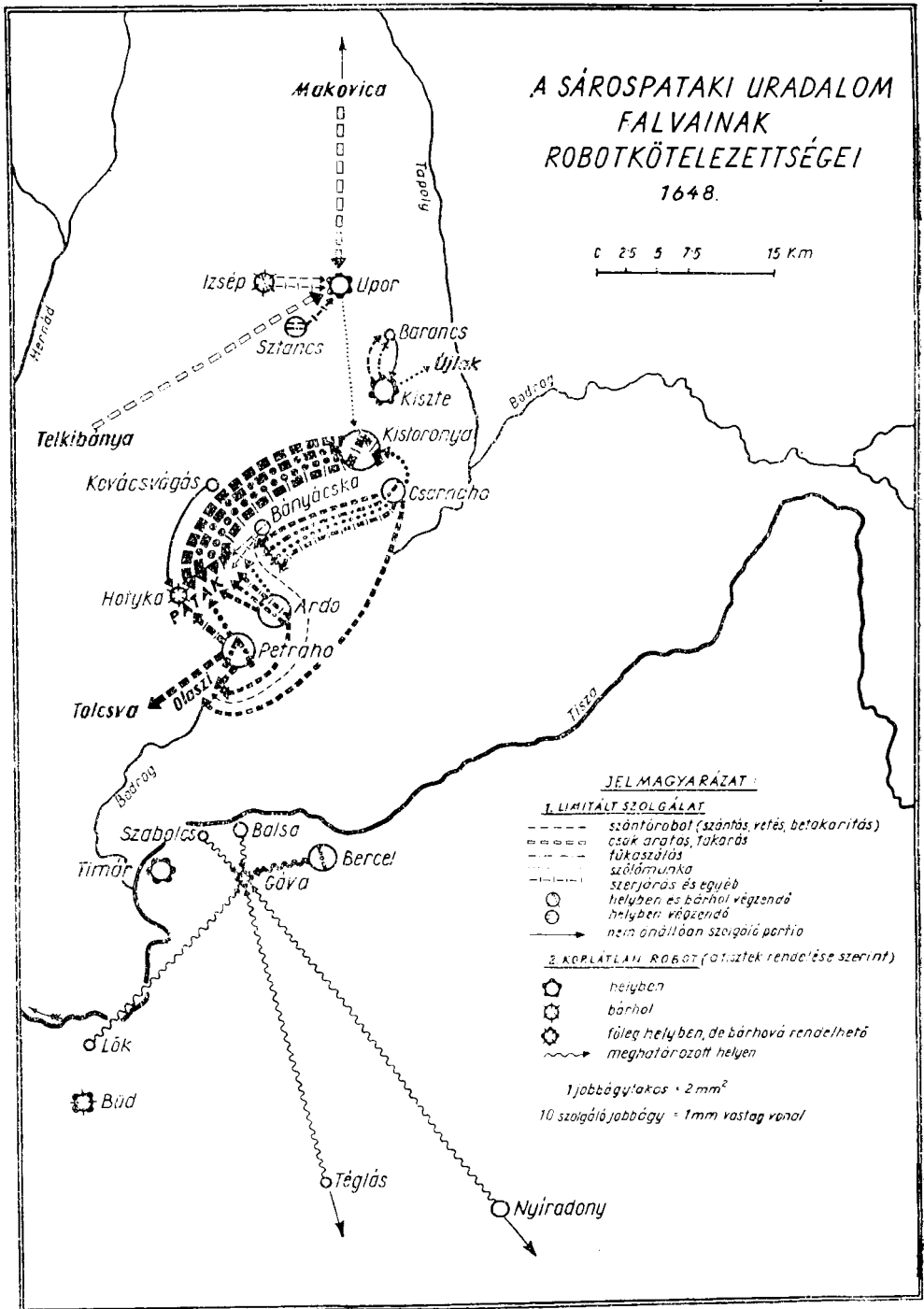
*

Az 1631—1632. év urbáriumi sűrítve foglalják össze a századfordulón lezajlott változásokat, megmutatva a jobbágyságra köszöntő új korszak ekkorra már szilárdan kialakult viszonyait.

Csak a jobbágycsaládokat tekintve, legtöbbszörüknek sorsa 1570 és 1631 között pecsételődött meg, a XVI. századi családok tekintélyes része eltűnt, új telepéseknek adva helyet a jobbágyság nem szűnő vándormozgalmában. Az 1631—1632. összeírások ideje és a megelőző évek egy erősebb bevándorlólullámot hoztak a sárospataki Rákóczi-birtokon. A falvak 1648-beli névsoraiban szereplő nevek 49 százaléka ekkor jelenik meg először: 109 jobbágycsalád, ennél jóval több háztartást alapítva¹⁶. Sokról az összeírás is jelzi hogy jövevények, másoknál a család adatai engednek erre következtetni. Mellettük nem kevés azoknak a száma sem, akik csak 1631—32-ben vannak egyazon helyen összeírva — 1648-ban viszont ismét új jobbágyok jelennek meg (65 családnév). A migráció az egész uradalmat érinti, a tájak részletadatai sem mutatnak mást.

Ez a megcserélődött jobbágyalakosság feltétlenül más színezetű lesz. Mindenütt feltűnik az új telepések egy részének élénk iparkodó, élelmes gazdálkodása; más részük viszont a béres-zsellér, pásztor, alkalmi- és vándormunkás, s egyéb kiegészítő egzisztenciák számát szaporítja. A nagyobb falvakban ez a nagyarányú bevándorlás nem egyszerűen a lakosság felfrissülését jelenti — új energiákkal pótolva a helyükön nem boldogulók elsorvadt gazdaságait és máshová húzó szegényeit, regenerálva és felélénkítve a gazdasági életet —, hanem még jobban felbolygatta egy-egy falu addig sem zárt társadalmát. Akik beházasodás útján keveredtek egyik helyről a másikra, nyilván inkább magukévá tették az itt talált szokásrendet, munkastílust, melyhez mint önállóan vőknek alkalmazkodniok kellett, vagy amelyet egy kialakult gazdaság esetében a relictá új férje készen kapott. De a családotúl települők vagy itt önállóan egzisztenciát alapítók nemcsak egyéni ambíciókkal, ötletekkel, friss meglátásokkal jöttek, feltétlenül behozták és érvényesítették a magukkal hozott szokásokat, ismeretanyagot, átplántáltak eszközöket, eljárásokat, ugyanakkor átvéve és fejlesztve mindazt, ami a helyiből hasznos volt számukra. Ha elgondoljuk, milyen hosszú idő óta tartott a parasztság kisebb-nagyobb területen való szakadatlan vándorlása, hogy egy-egy jobbágycsalád, amely sokszor 2—3 emberlőtnél többet nem töltött el egy helyen — néha annyit sem —, az anyagi és morális kultúra milyen sok elemből összegyűlt ötvözetét képviselhette, nem kétséges, hogy az e korszak végével (lényegileg csak a XVIII. század elején) megmerevedő, lokálisan kötődő falusi társadalom a migráló

¹⁶ 1631-től kezdve szaporodnak el mindenütt a jövevény munkásokat jelző *Tót*, *Orosz* v. ritkábban *Lengyel* nevek (nagyrészt béres, nincstelen). De az új jobbágyok nevei után ítélve, a bevándorlás több irányból történik.

országreszeken milyen nagy területek műveltséganyagának szintézisével indulhatott — amelyet azután csak a későbbi elzártág differenciálhatott olyan fokon, ahogyan azt a XIX. században megismerjük.

Rákóczi György erőskezü birtokigazgatása 1631—1632-ben egyszerre éles számonkéréssel rögzítette a jobbágyszolgáltatások 1570 óta fokozatosan átalakult rendjét, szigorúan megkövetelve a maga számára az előző tulajdonosok minden földesúri vívmányát. 1632-ben már lényegileg kiforrott az 1648-ban érvényes robotrendszer, amelynek terhei mellett eltörpülnek a régebbi, egyébként nem csökkenő terményszolgáltatások. 1648-ra a robotrend megszilárdul, a vitás kérdésekben keresztülhajtják a földesúri álláspontot, egyes falvak bizonyos mentességeit megszüntetik az általános ususra hivatkozva, beletörvén a jobbágyságot a kiterjedt majorsági munkába.

A racionális gazdálkodásra irányuló törekvés azonban — melyet éppen a robotmunkaerő maradéktalan igénybevétele, a robot mennyiségének kíméletlen növelése jellemez — a kor kezdetleges jószágigazgatási hagyományaihoz kötődött, és egy teljességgel ésszerűtlen munkarendet konzervált. A sárospataki uradalomban a majorsági centrumokhoz indokolt, de túlhajtott szolgálatok mellett a robotmunkaerő érthetetlen pocskékolását látni, a robotolók helyenként szinte nevetséges körforgását. (*Ld. az idevonatkozó térképet.*) Egy-egy falu jobbágysai néha több távoleső helyen kénytelenek hosszantartó idény-munkákat végezni, ugyanakkor egy helyre többfelől is jönnek egyfajta munkára. az eljáró munkaerőket pedig némely helyen idegenből pótolják. Ennek magyarázatát nyilván abban kereshetjük, hogy a szolgálat fokozásánál az előző állapotról kellett kiindulni, csak azt lehetett tovább fejleszteni. A gyakorlatban ez sokszor nyilvánvaló toldás-foldáshoz vezetett. Ráadásul az új kötelezettségeket előíró rendelkezések bizonyos hagyományokra való hivatkozással, a hagyományosság — bármily áttetsző — látszatával voltak leginkább keresztülvihetők, a már egyszer elfogadtatott szolgálatokhoz pedig mindenáron ragaszkodni kellett.

Az ilyen felemás gazdasági szervezet, amely mennyiségileg kimerítette a jobbágyság munkaerejét, de racionális felhasználására még képtelennek bizonyult, végeredményben kevesebb hasznot hozhatott az alodium számára, mint amennyit a jobbágyság gazdasági erejéből fölemésztett. Az 1632—1648 közötti másfél évtized a „jó gazda” Rákóczi György alatt az elnyomorodás idejévé vált.¹⁷

A sárospataki uradalomban ez a vitathatatlan szintsüllyedés ellentmondásos módon meg végbe — az 1648-ból ismert ellentmondásos állapotnak megfelelően (*VI. tábla*).

Megfogyatkozik 1632—1648 közt az egész uradalom falvainak összeírt jobbágylakossága, visszaesik igásállatállománya. A jobbágylakosság vesztesége 17%, de a ténylegesen szolgáló jobbágyok¹⁸ közül az eddig többségben levő marhásjobbágyság szenved legtöbbet, ennek száma több mint egyharmaddal csökken, mi által kb. egyenlő arányba kerül a gyalogszeresekkel, kiknek száma jóval kisebb mértékben esik. Az igásállatállománynak negyedrésze vész el, pusztulása tehát kisebb arányú mint a marhásjobbágyoké, s ez a tény az igaerő koncentrációját bizonyítja. Az itt használt összetített adatokból ez a szőlősfalvknál tűnik fel legjobban, itt a legnagyobb az igásjobbágyok és az igaerő

¹⁷ Vö.: *Makkai*: i. m. 48. o.

¹⁸ V. i. az officiolátusok, relicták, szabadosok stb. nélkül.

VI. tábla
A jobbágyvagyon változása

	1.			2.			3.			4.			5.		
	Summa personarum			Marhával szolgál			Gyalog szolgál			Igásállatok száma (E + B)			Haszonállatok száma (V + P)		
	1632	1648	1657	1632	1648	1657	1632	1648	1657	1632	1648	1657	1632	1648	1657
Ardo	52	42	48	24	11	12	15	13	23	91	45	64	×	39	87
Petraho	66	53	43	35	20	15	17	20	25	120	78	51	×	45	67
Kistoronya	87	73	82	28	22	25	40	30	37	88	97	111	×	101	84
Csarnaho	25	27	40	11	10	11	14	14	26	40	53	51	×	88	52
Hotyka	15	13	11	3	2	4	8	4	4	10	10	18	×	12	11
<i>össz:</i>	245	208	224	101	65	67	94	81	115	349	283	295	×	285	301
Upor	12	14	×	5	6	×	1	—	×	20	30	×	×	81	×
Izsép	17	19	×	5	6	×	5	4	×	24	36	×	×	67	×
Kiszte	21	20	×	12	12	×	5	3	×	46	56	×	×	93	×
<i>össz:</i>	50	53		22	24		11	7		70	116			241	
Gáva	10	6	×	4	2	×	4	2	×	19	24	×	52	28	×
Balsa	13	7	×	7	4	×	5	2	×	19	20	×	48	63	×
Szabolcs	4	4	×	2	—	×	2	1	×	8	2	×	21	16	×
Bercel	32	31	×	12	13	×	9	10	×	109	104	×	207	213	×
Büd	6	9	×	5	2	×	—	4	×	42	13	×	70	33	×
Tedej	23	—	×	22	—	×	—	—	×	159	—	×	224	—	×
Adony	11	10	×	8	7	×	3	2	×	42	28	×	×	89	×
<i>össz:</i>	99	67		60	28		23	21		358	191		622	454	
EGYÜTT	394	328		183	117		128	109		777	590			980	

Az 1. oszlopban az összes összeírt jobbágy háztartás, a 2. és 3.-ban csak a ténylegesen szolgáló jobbágyok szerepelnek, az officiólátusok, szabadosok, relicták nélkül.
A 4–5. oszlop az 1.-ben foglalt, összes háztartásra vonatkozik.
E + B = lovak és ökrök.
V + P = tehenek és sertések.

vesztesége közötti eltérés: 36% és 19%. A Nyírségen, ahol a lakosság egyharmada veszett oda, a marhásjobbágyok száma több mint felével csökken,

de itt az igásállomány pusztulása is majdnem hasonló méretű. Az északi szántófalvak jobbágysai már 1632-ben annyira nyomorultak, hogy nem tudnak eleget tenni az igásrobot kötelezettségének; ezek helyzete (abban a három portióban, melyek adatait összehasonlíthattuk) lényegesen megjavul, bár, mint láttuk, még mindig messze alatta marad a szomszédos gabonaárutermelő táj színvonalának.

Az összesített adatok alapján legdifferenciáltabbnak mondható *szőlősfalvak* képe természetszerűen nem egyöntetű. A falvak közt látható elég nagy eltéréseket érdemes összevetni a telekviszonyokkal is. A lakosság mérsékelt fogyatkozása a 3 legnagyobb falunál nagyjából hasonló arányú. *Ardón* ezalatt mind az igásállatok, mind a marhával szolgáló jobbágyok száma mintegy felére csökken, s ezzel egyidejűen kerülnek túlsúlyba a negyedtelkesek a féltelkesekkel szemben. *Petrahón*, ahol 1632-ben már régóta mindenki negyedtelkes és ebben semmi változás nem történt, az állatállomány változása kisebb, mint az igásjobbágyoké. *Kistoronyán*, ahol már 1632-ben a gyalogszeresek teszik ki a többséget, a marhásjobbágyság száma keveset csökken, az igaerő mennyisége valamit nő, a gyalogszeresek — egyébként kisméretű — vesztesége pedig itt a legnagyobb. A telekviszonyokban ezalatt lényeges fordulat nem történt, az aprózódás, a töredékelkes réteg szaporodásának folyamata haladt tovább. *Csarnahón* sem a lakosság, sem ezen belül a két jobbágyréteg száma nem csökken, az igásállatok száma pedig egyharmadával megnő. Evvel párhuzamosan a kis telekrészek száma fogy, s az addig is többségben levő féltelkes réteg erősödik.

E négy falu mindegyike a differenciálódás különböző fázisait, változatait példázza, amit méginkább megvilágít az igásjobbágyság belső tagozódásának alakulása (*VII. tábla*).

A leginkább elszegényedő *Ardón* az addig legerősebb középréteget, a négyökrösöket sújtja a változás, s ezzel összhangban van a telekaprózódási folyamat meggyorsulása, az *ardói* telekviszonyoknak a *Hegyalja* ekkor már átlagnál alacsonyabb szintjéhez való hasonulása.

Petrahón 1632-ben a már korán általánossá vált alacsony ($\frac{1}{4}$ részes) telekszint mellett egy eléggé polarizált társadalmat látunk, melyben a 2 ökrösök vannak abszolút többségben, a középréteg gyenge, viszont a szőlősfalvak 1632-ben is ritka 6 ökrös gazdaságai csak itt vannak számottevően képviselve. A nyomorodás időszaka a két szélső réteget érinti, s a megapadt marhásjobbágyság a középszinten tömörül.

Kistoronyán — ahol már a XVI. század óta a legérzékenyebben változóak a földviszonyok, végül a legfinomabban differenciálódva — 1632-ben az igásjobbágyokat 2 és 4 ökrös szinten (nagyjából egyenlően elosztva és a legkülönbözőbb nagyságú telkeken) találjuk. 1648-ra az alsó rétegnek alig néhány képviselője marad és a 4 ökrösök kerülnek abszolút többségbe. Ugyanakkor itt jelenik meg 3 feltörekvő jobbágy a szőlősfalvak 7 legnagyobb igaerejű gazdája közül.

Csarnahón 1632-ben az igásjobbágyságnak a *kistoronyaira* emlékeztető megoszlását látjuk. 1648-ra a súlypont szintén a közép felé tolódott és csaknem teljesen eltűntek a 2—3 ökrösök. (Az 1632-ben meglévő kivételesen nagy igásgazdaságok kis száma érintetlen maradt.) Mindez azonban a *kistoronyai* től élesen elütő földviszonyok között ment végbe.

Egészében a borvidéki falvakban beigazolódik, hogy a jobbágyterhek súlyosbodásával szemben a marhásjobbágyok alsó rétege bizonyult a legke-

VII. tábla

Az ígásjobbágyság rétegződésének változása

	1			2—3			4—5			6—7			8—9			10 v. több		
	db ígásállatot tartó jobbágy háztartások* száma																	
	1632	1648	1657	1632	1648	1657	1632	1648	1657	1632	1648	1657	1632	1648	1657	1632	1648	1657
Ardo	—	1	—	10	6	5	15	8	9	1	—	3	—	—	—	—	—	—
Petraho	—	4	2	21	8	8	9	14	8	7	—	—	—	—	—	—	—	—
Kis-toronya	1	1	2	15	5	9	13	17	19	1	3	2	1	—	—	—	—	—
Csarnaho	1	—	—	5	1	3	5	7	4	2	2	3	—	—	—	—	1	1
Hotyka	—	—	1	1	2	3	2	—	1	—	1	1	—	—	—	—	—	—
Összesen	2	6	5	52	22	28	44	46	41	11	6	9	1	—	—	—	1	1
Upor	—	—	×	1	5	×	3	5	×	1	—	×	—	—	×	—	—	×
Izsep	—	—	×	1	4	×	1	4	×	3	2	×	—	—	×	—	—	×
Kiszto	3	—	×	8	6	×	5	5	×	1	3	×	—	—	×	—	—	×
Összesen	3	—	×	10	15	×	9	14	×	5	5	×	—	—	×	—	—	×
Gáva	—	—	×	3	2	×	3	1	×	—	1	×	—	1	×	—	—	×
Szabolcs	—	—	×	—	1	×	2	—	×	—	—	×	—	—	×	—	—	×
Balsa	2	—	×	2	1	×	3	1	×	—	1	×	—	1	×	—	—	×
Bercel	1	1	×	5	5	×	3	—	×	2	1	×	4	2	×	3	5	×
Adony	—	—	×	1	2	×	3	3	×	2	2	×	1	—	×	—	—	×
Összesen	3	1	×	11	11	×	14	5	×	4	4	×	5	4	×	3	5	×
Büd	1	1	×	1	2	×	—	—	×	—	—	×	2	1	×	2	—	×
Tedey	—	—	×	6	—	×	6	—	×	5	—	×	2	—	×	4	—	×
Összesen	4	2	×	18	13	×	20	5	×	9	4	×	9	5	×	9	5	×
EGYÜTT	9	8	×	80	50	×	73	65	×	25	15	×	10	9	×	9	6	×

* Szolgáló és nem szolgáló jobbágyok, csak a szabadosokat kivéve.

vésbé ellenállónak; az ígásjobbágyság nagyobb része a 4 ökrös középszinten összpontosul, de ez nem mindig jelenti e réteg nagyobb életképességét. A felső szint, amelyet itt a 6 (és csak kivételesen több) ígásállatot tartók jelentenek,

már 1632-ben is csak egyetlen helyen (Petrahón) alkotott falu-viszonylatban számottevő réteget, 1648-ban pedig ritka esetekben jelenik meg, sehol sem tartósan, s inkább a borvidéki viszonyok végtelenségét jelzi, mint e réteg, vagy az egyes inkamelkedő igaerejű gazdaságok megalapozottságát, stabil termelő-képességét.

Az igaerő-viszonyok ilyen alakulásával a telekviszonyok általában nincsenek ellentétben; helyileg elősegíthették ezt a fejlődést, de láthatóan nem határozták meg, s nem is mindig jellemzők rá.

Az uradalom *nyírségi szörvényai*, melyeknek 1632—1648 közt látott visszaesése a legmegdöbbentőbb, együttes adataikkal egy különösképpen megpróbált országrész jobbágyságának pusztulását példázzák. Részletes adataikból mégsem bontakozik ki egyértelműen a hanyatlás vagy sorvadás képe.

Az 1632. év — viharos előzményei, Császár Péter felkelésének a vidéket érintő eseményei után — a hirtelen fellendülés esztendejének tűnik.¹⁹ A gyors regenerálódásnak különösen pregnáns példáját nyújtja Bercel, és Tedejen ekkor jelenik meg az a 18 jövevény, akiknek 140-re menő igásállománya (s ennél is sokszorosan több tehene, disznója, tinói, juhái) rendkívüli gazdagságot képvisel.

Az 1632. és 1648. év falunkénti adatait összevetve a Nyírségen azt látjuk, hogy a táj döbbenetes visszaesését mutató adatok éppen a rövid ideig virágzó tedeji falu teljes pusztulásából adódnak. Ha Tedej és a Tedej áttelepülőit befogadó Büd adatait mindkét összeírásból leszámítjuk, a többi portio lakosságának csökkenése csak 17%-os, az ökrök-lovak, tehének-sertések végösszege pedig semmit sem csökken. Az 1648-ban leggazdagabb Bercel számadatai a 16 év alatt nagyjából változatlanok, viszont a kis Gáva és Balsa néhány megmaradt jobbágyának igaereje megnőtt, emellett Balsán a haszonállatok egy háztartásra számított átlaga is 4 db-ról 9 darabra ugrott.

A Rákóczit szolgáló jobbágyok száma leginkább a kislétszámú portiókban fogyott meg, egyébként érintetlen; legnagyobb Büd vesztesége, mely régi lakóit mind elvesztve, Tedej elszegényedett maradékából regenerálódott. Büdön ez érthetővé teszi az állatállomány visszaesését, hasonló elszegényedést ezen kívül Szabolcs 4 jobbágyánál és a nyíradonyiaknál látunk. Nyíradonyban az igaerő visszaesése még jobban hangsúlyozza a szintkülönbséget a Sárospatakhöz és az Ecsedi várhoz tartozó jóval enyhébb szolgáltatókat teljesítő jobbágyok között.²⁰

Az egyes jobbágycsaládokat tekintve, szembetűnő a vagyonkoncentráció — különösen az igaerő összpontosulása — egyes jobbágyok kezén, olyan virágzó nagygazdaságok felfejlődése, melyek meghaladják az 1632. évben — Tedejt leszámítva — összeírt gazdaságok felső szintjét. Az igásjószágokon belül erőteljes polarizáció megy végbe: a 2 ökrösök és a nagygazdák rétege erősödik meg, a középréteg, melyet itt a 4—6 ökrösök képviselnek, számban gyengül. Ezzel párhuzamosan a haszonállatoknál is koncentráció látnak, de nem csak az igásjobbágyság kezén, és oly módon, hogy feltűnően sok az olyan család, melyek haszonállatállománya megnőtt vagy változott. (Ehhez még hozzávehetjük a juhállomány nagyarányú megszaporodását is, kevés kézen elosztva.)

¹⁹ 1631-ben a jobbágyháztartások és jobbágynevek száma alig különbözik az 1570-beli mélyponttól. Nyíradony lakói „az hadak miatt igen nyomorultul maradtak”.

²⁰ A haszonállatok összeírását az 1632. évi urbárium Nyíradonyban nem hajtotta végre.

A társadalmi süllyedés az egyes családok esetében vagy az egész falu elszegényedésével, a virágzó falvaknál pedig leggyakrabban a gazdag rokonság árnyékában meghúzódó szegény ágak formájában jelentkezik.

A szórványok jobbágyságának az a része, amely a nagyarányú migrációban e két évtized során egyhelyben maradt, nem az általános elnyomorodás, hanem ellenkezőleg: erőteljes társadalmi fejlődés jeleit viseli magán. Az adott időszakban éppúgy halad a parasztság differenciálódásának útján — sajátos viszonyainak megfelelő módon —, mint azt az egyébként jóval sokrétűbb és általánosan fejlettebb struktúrájú borvidéki társadalom parasztjobbágyainál láttuk.

Az igaerő koncentrációja mellett a haszonállatállomány viszonylagos növekedése 1632—1648 között és ezen belül a jószágnevelő gazdaság típusának megerősödése, még hozzá nem is mindig iga nagygazdaságok vagy iga-jobbágyok személyében, különösen figyelemreméltó. Lehetetlen nem egybevetni e jelenséget Makkainak azzal a megállapításával, hogy a XVII. század elején a felsőmagyarországi jobbágyság gabonaárútermelése visszaesik, és a bortermelet mellett az állattenyésztésre áll át.²¹ Ha tekintetbe is vesszük a Nyírségnek az északi részekről merőben eltérő viszonyait, erősebben szabadparaszti jellegét és kezdettől nagyobb mértékű állattartását, ez éppen nem mond ellent annak, hogy a jobbágyárútermelésnek a majorsági fejlődéssel bekövetkezett válságos helyzetéből az állattartás fejlesztése jelenthetett kiutat — ott, ahol nem a szőlőkultúra dominált.

Különösen hangsúlyozódik ez az irány olyan falvak jobbágyságánál, melyek hányatott sorsából két viszonylag csöndes évtizedet figyelhetünk meg. A Sárospatakhöz szolgáló nyírségi birtokszórványoknál ebben az időben világosan elkülöníthető a bármilyen okból bekövetkező teljes pusztulás (Tedej) és a túlhajtott robotszolgálat folytán bekövetkezett aránytalan szintsüllyedés (Nyíradony), valamint a zárt közösségekben, azonos jobbágyviszonyban élő falusi társadalom belső differenciálódása (Bercel). Ezeket egészítik ki általánosságban a több helyről bár szórványosan, de következetesen összerakható példák arra, hogy a jobbágyság legéletképesebb részének gazdálkodása milyen meghatározott irányba halad.

Az *északi szántófalvak* szórványaiban élő jobbágyságnál — melynek helyzetében 1632 és 1648 között bizonyos javulás következett be — nem hasonlíthatjuk össze e két időpont haszonállat-tartását az 1632. évi összeírás fogyatékosága miatt, mint ahogy erre a borvidéken sem volt lehetőség. Emellett túl kevés család gazdaság fejlődését kísérhetjük figyelemmel ahhoz, hogy a viszonyok átalakulásáról képet kapjunk. Az 1648-ban megismerhető jobbágygazdaságok jellege nincs ellentétben a haszonállattartás nyírségi tendenciáival: itt különösen sertésnevelésre specializált háztartásokat látni, s a haszonállatok egy jelentős része a kevés-iga vagy igitlan jobbágyság birtokában van. Az árútermelő jószágnevelés értékelésénél éppen itt (ahol nagyarányú szántógazdaságok a 16 év során nem alakulhattak ki) válik legnyilvánvalóbbá, mennyire közömbös az az adatainkból eldönthetetlen körülmény, hogy a jobbágyság kényszerűségéből, visszaesszerűen koncentrált-e a piacra vihető jószág nevelésére azért, mert igaerő tartására való lehetősége igen korlátozott — vagy azért fordul-e a jószágnevelés felé a több jobbágyteherrel járó iga-gazdaság rovására, mert ezt célravezetőbbnek véli a maga számára. A jobbágy-

²¹ *Makkai*: A kuruc nemzeti összefogás előzményei, i. h.

gazdálkodás súlypontjának bizonyos — adatainkból teljesen még fel nem mérhető — eltolódása mindenképpen nyilvánvaló.

*

A táji adatok elsősorban azt mutatták meg, hogy az adott viszonyok között milyen társadalmi struktúra vált lehetségessé. A jobbágycsaládok egyéni történetében bőven találunk a tájak és falvak fejlődésének fővonalát igazoló példákat, de olyanokat is, amelyek a fejlődés sodrába került egyének helyzetének számtalan variánsát érzékeltetik. Ezek megítélésénél igen kis mennyiségi különbségek néha igen nagy minőségi eltéréseket takarhatnak.

1648-ban minden tájon megtaláljuk a jobbágyparaszti törekvések keretein belül lehetséges legkülönbözőbb kibontakozási utakat, s felszínre kerülnek a parasztsorból elvezető törekvések és a parasztságon belüli fluktuáció lejtőin vagy emelkedőin lehetséges legkülönbözőbb státusok. Ezek közül a forrás leginkább a nem-specializált (vagy jószágnevelésre specializált) gazdaságtípusok meghatározását teszi lehetővé — de ezt is csak kísérletszerűen, és azzal a fenntartással, hogy hiányzik a terméseredmények ismerete.

A szántó-állattartó gazdálkodásban a *főként saját termelésre alapozott, jobbára családi munkaerőre épülő középgazdaság* típusa mindhárom tájegységben képviselve van: legáltalánosabban a 4 ökrösök között. A 2 ökrös csoporton belül jobbára csak az északi szántófalvakban tűnik fel, ahol ennek az egyébként gyengülő ígásrétegnek gazdasági ereje a leginkább számottevő. A mindennütt gyér 6 ökrös rétegnél ez a gazdaságtípus a Nyírségen és északon jellemző, a borvidéken csak kivételesen fordul elő.

Fő tendenciája ennek a gazdaságtípusnak a produktív mezőgazdasági kisüzem fenntartása, fejlesztése. Legjellegzetesebb képviselői — bár kis számmal — megvannak a borvidéken is, például Petrahón *Csizmár András* és Csarnahón *Farkas György* juhtartó gazdaságai stb. Az északi peremszórványokban néhány hangsúlyozottan sertéstartó, néha méhtenyésztő gazdaság érdemel figyelmet, közöttük is első helyen a kisztei *Deme Imre és István* nagycsaládjá, Uporban *Lénárt Tamás* bíró mellett az Izsépről ideköltöző *Bába Mihály* öccseivel és fiaival, az északról (talán Makovicáról) ideszivárgó jövevények közül a marhás-zsellér *Orosz Ignát*; idesorolható egy-két gyermektelen testvérpár induló háztartása, mint Izsépen a *Szomju*-család, Kisztén az egyik *Deme*-ág. Kisebb keretek között, de ezt a típust képviseli a 2 ökrösök közül egy eléggé változatos rész: upori kerülő, baraneci zsellér, marhás jobbágyok Kisztén, Sztancson, béresek vagy zsellérek Sztancson, Uporban stb.

A Nyírség középgazdájánál erős tehéntartást és fölfeljövő sertésnevelést látunk, mely némelyik háztartásban juhtenyésztéssel egészül ki. Pregnáns képviselői e típusnak az öröklött 8 ökrös gazdaságot redukáló és jószágnevelésre átállító *Pap*-testvérek Bercelen, hozzájuk hasonló eset a *Boldizsár*-nagycsalád Nyíradonyban. Az újabban települtek közül feltűnik a Timáron-idegen nevű *More István* „derék jobbágy”, a nagy családdal élő relicták egy része tartozik ide, különösen Timáron relictá *Eökrös, Tar, Szász*, vagy Adonyban *Doka István* özvegye. A 2 ökrösök közt néhány kivételszerű eset: a timári iudex *Szabó*, Adonyban a juhtartó, azelőtt 6 ökrös *Bőr Lukács*, Bercelen a tehéntartásra koncentráló *Nagy Mihály* gávai béres. S így tovább.

A hasonló igaerővel rendelkező jobbágyok közt megtaláljuk a *főleg ígás-állattartásra, a fölös igaerő értékesítésére* berendezett háztartásokat is — kisebb számban.

A középrétegek soraiban a Nyírségen ennek a típusnak nincs elfogadható példája; az északi szántófalvakban viszont megjelenik a vagyonos, igaerejéből tőkét kovácsoló parasztiparosság: pl. 6 ökre van a mesterségével szolgáló *István Kovácsnak*, aki Uporról költözött Izsépre 3 fiával, ott pusztát hagyva hátra. Ugyanonnan jött Izsépre a magános *Bodnár Mihály*, aki azelőtt mint vagyontalan zsellér, kerékgyártó mesterségével szolgált. Izsépen ezek ketten közösen szálltak meg egy féltelkes pusztát. A féltelkekhez kettejüknek 10 ökre, 4–4 más jószágga van; igaerejüket nyilván nem a féltelkek köti le, de nem is robotolnak. Rajtuk kívül néhány hajdú (Kovácsvágáson) és nem szolgáló marhás-béresek sorolhatók ide, vagy Barancson *Zubal Ferenc* telketlen zsellér, aki 3 tehene, 3 disznója mellett 2 lovát fuvarra, 2 ökrét mindenféle módokon hasznosíthatja. A borvidéken kihasználatlannak tűnik a pataki vár abrakosztójának (a már idézett kistoronyai jobbágy *Mákos Andrásnak*) otthon tartott 6 ökre — minden egyéb jószág nélkül. Feltűnő az a 8 borvidéki 4 ökrös jobbágy, aki semmilyen haszonállatot nem tart, vagy csak a szántógazdasággal nem összefüggő juhokat. (Pl. Kistoronyán *Tar Gergely*, *relicta Vincze*, *Petrahón Balasi*, *Brad, Tót*; a juhtartók közül ugyanott a *Csizmár*-család második ága stb.)

Felsőfokon: a nagygazdaságok esetében az igaerő értékeztése a produktív szántógazdaság és jószágnevelés hasznáival egyesül. Ezekben nemcsak a jobbágy-parasztágnak a majorsági gazdasággal vívott szívós harca testesül meg. A kor parasztságának viszonylag stabil gazdasági elitjét alkotva, ezek a gazdaságok döntően a parasztságon belüli ellentétek növekedésének irányában hatnak, bizonyos mértékig a paraszti differenciálódásból adódó konjunktúrák sodrában haladnak. Legbeszédesebb példái ennek a nyírségi nagygazda-családok „gazdag” és „szegény” ágai. Nem egészen világos, hogy hol válik el — egyáltalán elkülönül-e — a nagygazdák csoportjában az elsősorban saját produktív termelés és az elsősorban spekulatív gazdálkodás tendenciája, s ezt a termés- és piaeviszonyok ismerete világíthatná csak meg.

Ez a 8 vagy több igaállatot tartó jobbágykategória — mint láttuk — teljesen hiányzik az északi szántófalvakban, elsősorban a nyírségi szórványokra, a nagyobbarányú és sokoldalú jobbágyparaszti szántó gazdaság vidékére jellemző. A borvidék falvaiban egyetlen ilyen, nyírségi típusú gazdaságot ismerünk, a csarnahói *Kalánokét*. Ez egyben az egyetlen bizonyíthatóan tartós nagycsaládi társulás ezen a tájon.

Az igajobbágyosság, mint látni, távolról sem egyszínű, de 1648-ra tájanként eléggé kikristályosodtak a számára fennálló lehetőségek keretei. A gyalogszeres jobbágyágnak az összeírásban felsorakozó embertípusai a társadalmi hullámszám szinterének mozgalmasabb részét, szélesebb skáláját mutatják meg.

A Nyírségen e skála felső határa a produktív jószágnevelő gazdaság. A balsai *Andocz*-nagycsaládnak 13, a magános *Török Gergelynek* Bercelen 9 haszonállata van. Előbbi gazdaságot egy 1631-beli jövevény fejlesztette ki, a szántórohot helyett a hér-iga terhét vállalva, a jószágnevelésre koncentrálva, ezen belül is az úgylátszik jövedelmező sertéstartásra és a méhészetre. A családban felnövő fiúkat együtt tartotta, s az öttagú nagycsalád végeredményben elérte azt a középszintet, amelyen a kis-iga jobbágyok nehezebben tudtak tartósan megmaradni. *Török Gergelyt* 1632-ben Bercel vezető gazdái közt találjuk, egysorban a már idézett törzsökös *Bakó*-nemzetség gazdag ágival, a frissen válakozott *Balog*-familia két továbbmenő ágával, melyek 1648-ban a táj legnagyobb gazdaságait hozták létre. *Török Gergely* a letelepedés ked-

vező körülményei közt berendezett tekintélyes gazdaságát öreg korában, a maga és külső segítség munkacerejére utalva, nem tarthatta fenn a feszülő viszonyok között. Jó-gazda mivoltát s azt, hogy nem egyéni balszerencséből, sorscsapástól, hanem egyéni körülményeinek törvényszerűségei folytán kellett lejjebb szorulnia, igazolja az, hogy az igátlanok közt élen tudott maradni, míg családja vele együtt ki nem halt.

Alsó határcsete az igátlan, de némi jószágot tartó nyírségieknek a téglási hajdúfészek koldusa. A két véglet közt az elszegényedők és felfelé törők szinte mindegyike más-más helyzetet példáz: halászember Timáron (*Groff Mihály*), a környék viszontagságai folytán Büdre vetődött s mindent előlről kezdő *Molnár*-testvérek, a bérescsaládból egykenyérre társult *Hegedűsök* Bereelen, nagy nemzetségek szegény ágai ugyanott, sokgyermekes özvegyek Bereelen, Adonyban, Büdön; a Szabolcson vakká és szegénnyé lett, nagy családú *Rácz Gergely* — stb.

Ez utóbbi esetek már átvezetnek a nincstelenség kis csoportjához: Oláli kerülő Tégláson, Tót gyalogszeres, ki egymaga próbálkozik még Gáván, míg jövevénytársai eltűntek mellőle; a fiaival vándorló *Kis Gergely* csordapásztor Timáron; a szegényparasztság szívós öregjeinek utolsó munkalehetőségére szoruló *Kegyés István* „urunk barompásztora” Szabolcson; *Vér Gergelyné* Büdön, ki elvesztette régi lakhelyét, férjét, jómódú gazdaságát, szemévilágát, s utolsó fia is elszökött.

A bőtermésű Nyírségen kevesen vannak az igazán szegények. De egytől egyig a zaklatott kor és az emberi élet nyomorultjai.

Szerencsétlen sorsokat nem kis számmal találni az északi tájakon is. De ott a nincstelenség, a kis jószág nem mindig sorsüldözött nyomorúságot jelent. Már a szántófalvakban megjelenik itt-ott egy iparos, mint a sztancsi *Rostakötő Márton* két fiával. Nem tudni, milyen szükség tartja össze az izzépi *Béres Mátyásné* nincstelen zsellércsaládját, vejét és két fiát egy negyedtelken. Férje míg élt, béres volt, ő maga szolgáló, a mellette élő férfiak vagy fiúk aligha maradtak volna együtt valamilyen kifizető munkaalkalom nélkül. Aligha indokolja négy vagy két haszonállat, hogy a bányácskai relicta *Vajda* 4 fiával, vagy például a Sztancson lakó Orosz upori béres 2 fiával éljen. Hasonló „szegény” családok esetében sem tudni, hogy pl. miért válnak külön kenyérre, mivel próbálkoznak az izzépi iudex *Puha* vagy a sztancsi bíró *Szirák* öccsei, míg Kisztnén a nőtlen *Ivák*-testvérek egykenyérre lépve tartják fenn magukat. Különböző, tágabb lehetőségeket dokumentálnak a szántó- és részben szőlőművelő falvak gyalogszeresei. A koldustól itt is a jószágnevelő, árutermelő háztartásokig terjedő skálán a közbeeső állomások nem mindig az agrár törpegazdaság különböző fokait jelzik, hanem a különböző, az urbáriumából ritkán meghatározható, de kikövetkeztethető munkákra való specializálódást.

A peremvidéken ez a bontakozó előproletariátus szórványosan jelentkezik, és kevésbé különül el az igásjobbágyság alsó rétegeitől. A borvidéken viszont minden második — s helyenként még több — jobbágy gyalogszeres; s ezek közt csak *Véczi György*, csarnahói telketlen zsellérnek van 8 disznója (1632-beli 2 marhája helyett), a hotykai *Varga Andrásnak* 30 juha, 4—5 haszonállata Kistoronyán *Rozgonyi* zsellér-kerülőnek és a mással lakó nagy-családú *Kántor Györgynek*. 5 jobbágyanak van 3—3 haszonállata, köztük egy jövevény és egy drabant-tizedes Hotykán, egy zsellér Kistoronyán 3/8 telken. A kistoronyai negyedtelkes *Csizmadia* tart méheket nagyobb számban, egyéb-

ként a jószágtartó igátlanok (45 jobbágy) nagy többsége 1—2 tehenet, disznót tart, nyilván házi szükségre vagy minimális haszonra. Mellettük még több a nincstelen: 82 jobbágy.

A borvidéki falvak igátlanjai között az ismerős agrártípusok száma elenyésző. Többen az uradalomigazgatás személyzete közé szivárogtak (pl. *Szécsi Szabó* pataki kulcsár Kistoronyán, kinck féltelkét 1657-ben már zsellér lakja), virágzó fazekasműhelyeket találni Ardón, ácsokat, lakatosokat egyebütt is. Sok a nincstelen özvegy, kiknek megélhetéséről csak annyit tudunk, hogy pl. 1632-ben *Szanyó Istvánné* zselléraszony szövessel-fonással él; Csarnahón, Petrahón pedig kölestöréssel szolgálnak az özvegyek. E kevés adat is a specializált női munkák foglalkozásszerű meglétét tanúsítja. A férfiak specializált foglalkozásai közt a Nyírségen még jobbára csak a pásztorság, halászat szerepel kisszámú, nem állandó összetételű kiegészítő agrármunkásság mellett. Itt ezeken kívül — az iparos-officiolátusrétegen túl — a hivatásos szőlő- és szántó-aratómunkások, alkalmi munkások jellegzetes táborra álltunk. Erre enged következtetni a szőlősfalvak aránytalanul nagy szántó- és szőlőrobotja is, melyet az igásjobbágyság aligha győzött saját munkaerejével.

A nincstelenek többsége (51 : 31) magában dolgozó családfő. Számarányuk jóval nagyobb, mint az összjobbágyságon belül (103 : 105). Kisebbségben vannak köztük a nyilvánvaló öregek, elhagyottak, koldusok; az iparosok, kis-officiolátusok mellett zsellér-munkástömegekről van szó, amely vagy megállapodott helyi lakosságból, vagy vándorelemekből tevődik össze. Mellettük itt is feltűnik a nagyobb családra, több munkacőre alapozott munkásegyszintenciák: Kistoronyán a 1/4 telken harmadmagával lakó, 4 fiával élő *Tót Mihály*, vagy ugyanott a 1/4 telkes *Gál András* 3 fiával. Viszonylag sok a borvidéken már nagy létszámnak tekinthető 3 tagú család, melyek egyrésze relicta. (Feltűnő az is, hogy az egész gyalogszeres csoportban több a 3 tagú háztartás, mint az igásjobbágyok közt, s mint láttuk, a borvidéki falvak legnagyobb létszámú, 4—5 tagú családjainak fele ebből a rétegből való.)

Nem lehet e fölött a népesség természetes alakulása, véletlen szaporulata, esetleg a családtagok kiskorúsága címén elsiklani. Sokkal valószínűbb, hogy az iparúzó jobbágyságnál (ideértve a vagyonos iparosokat is) és az agrárlakosság legalsó rétegében (akár az elszegényedettekről, akár a kialakult munkásfoglalkozásokról van szó) a család összetartó ereje általában kisebb, mint a kis- vagy középgazdáknál. *A munkáslakosság egy részénél viszont a bér munkákra való specializálódás, az iparosoknál a szakma vagy a mellette folytatott háztáji (néha spekulatív) gazdálkodás kialakított egy nem gyakori, de jellegzetes családi munkaszervezetet, melyben a család megélhetését több kereső, illetőleg több családtag együttes munkája előnyösebben biztosítja.*

Ez a tendencia érvényesült már a szántófalvak nagycsaládi „szegényei”-nél is; a hegyaljai gyalogszereseknél pedig ez egyik jellemző sajátossága a sokszínűen bontakozó előproletariátusnak, amelyben egyformán megfér az egyének önálló, családtól elszakadó szerencse-próbálása és a közös haszonra dolgozó, több munkacőre berendezett nagyobb család szervezete. Mindkettőt egyaránt megtalálni a régi telepések és a Hegyalja felé áramló új települők soraiban.

*

Az a periódus, melyet a falusi jobbágyság egészének az örökös jobbágyság megszilárdulása idején szükségszerű átalakulásából részletesebben meg-

vizsgálhattunk — 1632—1648 —, már föltétlenül egy új arcú társadalmat tár elénk. A kibontakozás tendenciái viszont — melyeket itt távolról sem teljességükben és leginkább tanulmányunk főkérdéséhez való viszonyukban tekinthetünk át — mégcsak kezdeti formáknak tűnnek. Nincs lehetőségünk arra, hogy a további fejlődés vizsgálatával ellenőrizzük a felvázolt kép helyességét. A nyírségi portiók 1688. évi adatai, a török ellen felvonuló császári seregek útjába került falvaknak most már végzetes, a XVI. századinál jóval nagyobb és egyöntetűbb pusztulását mutatják, legföljebb néhány különösen szívós parasztcsalád sorsáról, de nem a táj falusi társadalmának belső fejlődéséről tanúskodva. Csak a borvidéki falvokról áll rendelkezésre a pataki uradalom 1650-ben készült, 1657-ben kiegészített urbárium. Az ebben rögzített állapot egészében nincs ellentmondásban az eddigiekkel, részletei pedig még határozottabban illusztrálják az ismert fejlődés fő vonalait.

A falusi társadalom differenciálódásában tapasztalt tendenciák parasztságunk későbbi fejlődésének olyan csirái, melyeknek teljes kibontakozása a hazai jobbágyviszonyok közt — ha végleg nem is rekedt meg — de csak jóval később vált lehetségessé. Az urbárium, tehát a jobbágyvagyon egy részének és a jobbágyok státuszának, családi munkaerejének adatai azt igazolják, hogy a gazdasági-társadalmi viszonyok átalakulása, az átmenetek különböző részletváltozatai a jobbágycsalád munkaszervezetét nem hagyták érintetlenül.

IV. Családforma

Az egyes tájak, falvak tradíció-rendszere a népi társadalom szervezetére általában, a vérségi kötelékek alakulására pedig különösképpen döntő hatással van. A családforma történeti alakulásában lényeges eltéréseket kell feltételeznünk a népi társadalmi szervezet hagyományos formáit hordozó vidékek között — aszerint, hogy ezekben a vérségi kötelékek milyen szerepet kapnak. Rokon irányú gazdasági fejlődés mellett is feltétlenül más módon fog alakulni a családstruktúra, aszerint, hogy a vérségi alapon nyugvó, a korábbi gazdasági viszonyokkal egyensúlyba került együttélési keret mennyiben felel meg a gazdasági tényezők korszakváltásainak: egyfelől éppen a jobbágyosság érdekvédelmi harcának — másfelől a paraszti differenciálódás egyes periódusai által az egyes parasztagazdaságok elé állított követelményeknek, mennyire kedvez a háztartásokban élő egyének érdekeinek. Ha a hagyományos, megszokott családforma mindezzel ellentétben áll, kérdés, hogy milyen erős tradícióról van szó, milyen szívósságot, mennyire tartós ellenállóképességet fog a gazdasági változással szemben tanúsítani. Nem kétséges, hogy az etnikai és történeti alapokon nyugvó tradicionális rend és a gazdasági szükségszerűség közötti harcban végül is a gazdasági érdek kerül ki győztesen. De figyelembe kell venni a családforma alakító szerepét a gazdálkodási forma megválasztásában, a megélhetési, kereseti alkalmak kihasználásában — mindaddig, amíg a szabad választás egyetlen lehetősége fennáll. Ilyen módon az egyéni kompromisszumok tömege jön létre a gazdasági kényszer és a tradicionális-társadalmi örökség között. Ezeknek az egyéni megoldásoknak összességéből tevődik majd egybe a különböző táji, gazdasági területek (vagy akár az egyes falvak) családformáinak és munkaszervezetének képe.

Időszakunkban a megelőző évszázadok termékeként létrejött, a történeti-társadalmi fejlődésnek, műveltséganyagnak, hagyománykincsnek megfelelően

területenként más és más módon kialakult családformák fogadják a jobbágyok helyzetének újabb változásait.

Nagy kérdés azonban, mennyire lehetett egységes és tradicionális az egyes falvak társadalmi berendezése a vidékünkön tapasztalt migráció méretei között.¹ A kevésbé fluktuáló falvakban sem ismerjük a XVI. századi családok összetételét: legfeljebb az ismétlődő családnevek gyakoriságából következtethetnénk az együttélés vagy elkülönzés mértékére. A családtagok adatai nélkül azonban az egy falun belül ismétlődő nevek bizonyos esetekben éppúgy jelezhetik a nagycsaládi szervezet virágzását a falun belül eluralkodó nemzetiségek formájában, mint a kiscsaládok különélését.

A XVII. századi adatokból — mint láttuk — elsősorban a családok létszáma derül ki; összetételük az esetek egy részénél nem világos.

Vitathatatlan patriarkális nagycsaládnak bizonyult a 2—3 jobbágynek fiaikkal való együttélése, mint pl. a csarnahói *Kalán* vagy a balsai *Andocz*-családnál. Feltehető a patriarkális formák közt való együttélés sok olyan esetben, ahol a családfő mellett több fiú van összeírva, s ez az együttes mind az 1632., mind az 1648. évi összeírásban szerepel.² A beházasodó, feleségük családjával élő vők néhány ritkább példával szerepelnek. Több esetben láttuk nőtlen vagy gyermektelen, fiatal testvérek egykenyéren élését. Itt átmeneti jelenségről van szó, amikor az egy kiscsaládban élő fiúk a családfő elvesztése után egy ideig együtt maradnak, nagycsaládi mintára. Ezek az együttesek előbb-utóbb valamilyen formában felbomlanak, vagy helyben önállósulással, vagy elvándorlással; valódi nagycsalád ritkán fejlődik ki belőlük. Az ilyenfajta átmenet másik változata, amikor testvérek még együtt laknak, de már külön kenyéren. A fiaikkal élő relicták eseteit általában kiscsaládnak tekinthetjük, de egyes esetekben vőket is találunk mellettük, általánosságban nem zárhatjuk ki azt a lehetőséget sem, hogy a sokgyermekes relictáknál is előfordulhat nagycsaládi közösség, ha ez az összeírásból nem is derül ki.

A jobbágyok vándorlásában gyakoribb az egyének, elszakadó fiúk vagy kiscsaládos munkások költözése, többnyire az uradalmon vagy a Rákóczi-birtokon belül, s így kevésbé ellenőrizhetően.³ De előfordul egész nagycsaládok áttelepülése is, és némely jövevény jobbágy együtt-tartja fiait, nagycsaládot alapít.

A kimutatható (vagy feltételezhető) nagycsaládok nem mindig tartósak: önmagukban nem mindig mutatnak a nagycsaládi együttélés szokására. Sokszor egyéni helyzetekből adódó, a helyi szokással nem föltétlenül egyező megoldásról lehet szó.⁴ 1632—1648 (és a borvidéken 1657) között két ellentétes irányú folyamatot látunk egymással párhuzamosan: egyes nagycsaládok (vagy átmeneti testvértársulások) bomlását — ugyanott más családoknál

¹ Nem állapíthattuk meg, mióta tartott itt a lakosság ilyen nagyfokú vándorlása. Az 1554—1570 közti rövid időszak kevésbé alkalmas a századforduló körüli, az 1631—1632. évek összeírásáig eltelt hat évtizeddel való összehasonlításra, amelynek során a lakosságszere nagyjá lezajlott.

² Pl.: A Nyírség némely törzsökös családja. Az északi tájakon a fiúk összeírását 1632-ben nem mindenütt hajtották végre, de az összehasonlítható családok között ilyen esetekre kevesebb a valószínűség.

³ Az elköltözés ritka jelöléseiből arra lehet következtetni, hogy csak a szökevényeket tartották érdemesnek megemlíteni.

⁴ Itt számítani kell az idegenből jöttek magukkal hozott szokásával is, melyet egy ideig sok esetben megőrizhettek, de éppúgy szó lehet a családtagok egymásra utaltárságról új helyükön.

pedig valamilyen okból újonnan keletkező tágabb (a patriarkális nagycsaládi szervezettel, néha a vőség intézményével összefüggésbe hozható vagy ismét testvérek egymásra utaltságából adódó) társulásokat. Mindkét folyamat példái az egyes jobbágycsaládok egyedi körülményeivel voltak magyarázhatók, de ezek döntő meghatározói közt láttuk a helyi gazdasági körülményeket, az egyes jobbágyok a táj vagy a falu társadalmában elfoglalt helyzetét, egyéni lehetőségeit.

Forrásaink részletvizsgálata alapján nem vonhatjuk kétségbe, hogy a jobbágygazdaság nagysága, gazdálkodásának jellege meghatározza munkaerő-szükségletét. Ennek természetes keretét a család adja meg, még akkor is, ha tekintetbe vesszük a bér munka bizonyos elterjedtségét. Föltétlen előnyben voltak azok a családok, ahol a család természetes összetétele megfelelt az optimális munkaerő-szükségletnek. Az, hogy az egyes családban megvolt-e a lehetőség arra a munkaszervezetre, amelyet az öröklött vagy szerzett gazdaság megkívánt, sok jobbágycsalád sorsát döntötte el. A családtagok hiányát nehezebben viselte el a jobbágy háztartása, mint a munkaerő szempontjából fölös létszámot. Azok a jobbágyfiúk, akikre otthon nem volt szükség, és nem kötötte őket a családhoz a vagyon együtt-tartásának kényszere vagy a családfeji hatalom, új egzisztenciát tudtak alapítani — a gazdasághoz képest kis létszámú háztartás, vagy a magában álló jobbágy viszont nemcsak a gazdaság fenntartásához szükséges bér munkára szorult rá, hanem elveszítette azt a munkaerőtöbbletet is, amellyel gazdaságát jövedelmezőbbé tehetette, fejleszthette volna. A népes családokban ez még a robotkötelezettség teljesítése után is fennmaradt, és a gazdaság gyarapításának legkülönbözőbb módjait: előnyös értékesítést, fuvarhasznát tett lehetővé, nagyobb föld felfogását s így tovább. A munkaszervezetnek a családszervezettel való ilyen kétoldali összefüggése az urbáriumok példáiból bizonyítottan tekinthető.

Az összeírás jelölési módja bizonyos következtetéseket enged meg a helyi együttélési szokásokról. Az összeíró a földesúri szempontból szükséges adatokat veszi fel: a XVI. században a jobbágyszolgáltatás alapját képező telkeket, ill. ezek birtoklóit, tekintet nélkül vagyonukra, családjuk nagyságára. A XVII. században az igaerő és a családtagok (majd a legfontosabb jószág-vagyon) adatait is felveszik, fokozatosan érvényesülő pontossággal, de mindig megjelölve a jobbágy robotoló képességét. A szolgáltatások alapegysége részben még a telek, általánosságban azonban — s főleg a robotnál — a jobbágyháztartás, vagyis az urbáriumi értelmezés szerint az egy házban, egy kenyéren élő, közösen gazdálkodó család, tekintet nélkül arra, hogy kiscsaládról vagy nagycsaládról (ennek válfajairól) van-e szó. (Megkülönböztetések itt a marhás és gyalogszeres szolgálathoz kapcsolódó kötelezettségek leírásánál fordulnak elő.) A családtagok összeírása főleg a jobbágy-ferfinépeség, a jobbágytelek leendő örökösének, illetőleg a leendő új jobbágy-háztartásoknak számbavételét szolgálja.⁵

A családtagok jelölésénél bizonyos következetlenséggel találkozunk, ami különösen a „fili” rovat tartalmi értelmezésénél és az egykenyéren-élés külön jelzésével kapcsolatban vált problematikussá. A vérszerinti fiúkat minden bizonnyal a filii rovatba veszik fel, néha név szerint is, ilyenkor megkülönböz-

⁵ 1648-ig az urbárium „persona” fogalma megfelel a háztartás fent körülírt fogalmának. 1657-ben Csarnahón és másutt azt látjuk, hogy az egykenyéren élő jobbágyokat külön-külön „persona”-ként írták össze.

tetve a családban élő unokákat, mostoha- vagy nevelt fiúkat. A nem patri-lineális leszármazókat — testvért, sógort, vót stb. — mindig megnevezve találjuk, de ahol a filii kategóriába soroltakat csak számszerint jelöli (a rovat tartalmát feltehetően tágitva), ott ezeknek a családtagoknak rokoni viszonyát sem mindig jelzik. A jelölési mód nagyrészt függ az összeíró személyes pontosságától, körültekintésétől. Olyankor, amikor nem felületes, de nem is minden részletre kiterjedő összeíróval van dolgunk, nem elképzelhetetlen az a praktikus eljárás, hogy az összeíró a helyi bemondás alapján dolgozva, a helyi szokáshoz igazodik följegyzésben. Vagyis azokat az eseteket jelöli részletesen, amelyek nem szokványosak, a természetesnek tartott állapot körülírását esetleg fölöslegesnek tartja. Nincs kizárva az sem, hogy az egykenyéren élést olyankor jelöli, amikor a szóbanforgó család helyzetében állt be változás. Pl. a Nyírségen 1648-ban jobbbára olyan családoknál van jelölve a társulás, ahol korábban nem élt együtt nagylétszámú család — szemben a nagy nemzetségekkel, melyeknél jelöletlen nagycsaládokat feltételezhetünk.⁶ Ugyanott megfigyelhető, hogy a nagyjából változatlan szerkezetű családoknál sokkal ritkábban következik be a gazdaság olyan gyökeres átalakulása, mint a csalárendszer megváltozásának eseteiben.⁷ Mindez némi kiinduló alapot adhatna annak megítélésére, hogy mely falvakban lehet szó hagyományos nagycsaládról, és hol érvényesülhet inkább valamilyen gazdasági hajtóerő a rokonság együttélésénél.

Mégsem összegezhetnénk az ilyenfajta megfigyeléseket határozott formában, s őrizkednünk kell a példák falu-viszonylatban való általánosításától. A családszervezetre vonatkozó egész anyagunk nagyobb részét olyan következtetésekre alapul, melyek alkalmasak ugyan bizonyos tünetek és tendenciák kimutatására, de semmilyen statisztikai megállapításokhoz vagy éppen elterjedésvizsgálathoz nem adnak megnyugtató támpontot.

A családformák elterjedéséről csak annyit vehetünk bizonyítottnak, amennyit a különböző tájak családi létszámának kimutatásai mondanak. Ezt az általános létszám-alakulást kell egybevetni azokkal az egyes példákban felszínre került összetartó vagy széthúzó erőkkal, amelyek a családi létszámot — a természetes adottság mellett — irányítják.

A családot összetartó körülménynek bizonyult általánosságban a szántó-jószágnevelő gazdálkodási mód önállóságra törekvő, árutermelő jobbágygazdasága. Ennek megfelelően a nagycsaládi létszám a Nyírség gazdaparaszttjobbágyaira a legjellemzőbb. A családörténetek itt — táji viszonylatban — egy pontosan ki nem mutatható, de feltételezhetően erős, viszonylag stabil nagycsaládi szervezetről tanúskodnak. 1632—1648 összehasonlításából azt látjuk, hogy az állattenyésztésben fokozódó árutermeléssel egyidőben a kimutatható nagycsaládok száma megszaporodott.

⁶ Csak a Nyírség törzssőkös családjait tekintve az 1648-ban „egykenyéren” jelöltek közül 1632-ben a Réz-családnál nincs fiú, a balsai Nagy Gergely bírónak csak egy fia van, a berecei Hegedüs Tamás béresnek egy sincs. A később települők egykenyértársulásai is hasonló jellegűek.

⁷ Pl.: a Gáván említett Réz-család társulásakor nemcsak általában gyarapszik a közös gazdaság, hanem tekintélyes juhtenyésztéssel is bővül. A balsai Nagy Gergely idézett fiai 1648-ban 8 ökrös nagygazdák, holott apjuknak — mégha bíró letére esetleg nem is vallotta be minden vagyonát — mindenképpen szerényebb háztartása lehetett. — A borvidéken ld. Farkas György családját Csarnahón. Ellenkező példa ugyanott: Szanya Mihály (1648-ban 4 ökrös jobbágy) fiai 1657-ben ninestelenckként társulnak egykenyérrre.

A szántógazdaság fölött túlsúlyba került bortermelés táji gazdálkodási módja (ami vidékünkön többnyire a mezővárosok közelségével és jelentős bér-munkásréteg kialakulásával párosul) általában nem járt együtt nagycsaládi együttéléssel: a hegyaljai társadalomban a családot széthúzó erők vannak többségben. (A néhány kimutatható patriarkális nagycsaládnak szántógazdasága, kisebb-nagyobb jószágvagyonra volt.) Emellett viszont a specializált szőlőmunkával (ill. általában a bér munkával) és részben az iparúzéssel kapcsolatos, több munkaerőre épülő családszervezetre lehet következtetni.

Azon a peremterületen, ahol a szántó-állattartó gazdálkodási mód (alacsonyabb vagyoni szinten) kisebb mértékű bortermeléssel párosul, a lakosság nagyobb része pedig a zsellér-béres réteghez tartozik, a családszervezet terén kompromisszumos viszonyokat találunk. Itt mind a gazdálkodó, mind a munkásrétegnél a családi társulás és széthúzás tendenciája egymás mellett, láthatóan érvényesül.

A majorsági árutermeléshez fűződő földesúri érdek időszakunkban már nemcsak azt kívánja meg, hogy a szolgáltató jobbágyság vagyonos, jómódú, teherbíró legyen (ami a nagycsaládok együttmaradásának pártolására vezetne), hanem azt is, hogy megnövekedjék a robotoló egységek (háztartások) száma. Amennyiben ez a földesúri érdek valamilyen formában kifejezésre jutott, akkor ez a nagycsaládok felbontásának tendenciáját erősíthette.

A jobbágyparasztság részéről az árutermelés érdekei általában több munkaerőt, nagyobb létszámú családokat kívánnak meg, és a robottól való menekülés is a nagycsaládok együtt-tartása mellett szólhat. Ezzel párhuzamosan a jobbágytársadalom erőteljes differenciálódásával viszont fokozott szerephez jutnak az individuális törekvések a jobbágyságon belül, s ezek a patriarkális nagycsaládi szervezet szétfeszítése irányában hatottak.

E körülmények okozzák, hogy időszakunkban egymás mellett találjuk a nagycsaládi szervezet bomlásának és regenerálódásának tüneteit.

ЭВА ВЕРЕШ:

ОРГАНИЗАЦИЯ КРЕПОСТНОЙ СЕМЬИ В ДЕРЕВНЯХ ПОМЕСТЬЯ ШАРОШПАТАК В ПОЛОВИНЕ XVII В.

(Резюме)

Предлагаемая статья является методологическим опытом восстановить на основе переписи повинностей крепостных крестьян, сохраненной с 1648 г. состав семей крепостных крестьян, и сравнивая его с их имущественно-социальным положением, ближе подходит к тем общественно-хозяйственным условиям, которые могли оказать влияние на организацию (семейные формы — Familienform) крестьянской семьи.

Исходный пункт статьи заключается в том, что крестьянская семья (Familia) представляет одновременно естественные рамки организации труда крестьянского сельскохозяйственного мелкого предприятия, наряду с чем в исследуемую эпоху надо учитывать и применение в небольшой мере наемного труда. На основе этого имеется взаимное влияние между традиционной семейной организацией (семейными формами) крестьянства и оформлением экономических отношений, к чему добавляются в условиях феодализма действия крепостного права (повинностей).

Исследуемая территория находится в северо-восточной части Венгрии, в нее входят производящие вино деревни окрестностей города Шарошпатак, некоторые — принадлежащие к Чехословакии — деревни, в которых производство вина сочетается с земледельческим и животноводческим образом хозяйства, наконец окраинная часть Большой

венгерской низменности, где основой хозяйства является определенно земледелие и разведение крупного скота; всего 21 деревня с 383 крепостными.

Разработанный источник по одному перечисляет главы крепостных семей, сообщает имена живущих вместе с ними братьев и сестер или других родственников и число живущих в семье сыновей, достигших работоспособного возраста. Кроме этого он содержит самые важные данные относительно хозяйства отдельных крепостных (количество участка, рабочего скота, продуктивного скота).

Выражение «семья» употребляется здесь в смысле «familia», и «большая семья» в смысле «семейная община». В обоих случаях имеются в виду глава семьи, держатель крепостного участка (или его части), представляющего собой единицу налогообложения и повинностей, и живущие в одном домохозяйстве с ним родственные.

I—II. главы исследуют статистическим методом взаимосвязи численного состава семьи (числа мужских рабочих сил) и имущественного положения в отдельных территориях с различным образом хозяйства. III. глава дает более подробное описание обществ отдельных краев, в том числе на основе истории семей, составленной из переписей крепостных повинностей целого столетия (1554—1657) она ищет тенденции развития внутри крестьянского общества, которые при статистическом методе могли быть только частично выделены. IV. глава подытоживает разработанный материал и оценивает его из этнологической точки зрения.

Исследуемая эпоха в Венгрии входит в столетие укрепления второго издания крепостничества. Параллельно с развитием барской усадьбы лишение крепостных крестьян земли еще не распространено (вследствие военных опустошений страны имеется большое количество необработанной или оставленной, сданной в аренду земли) и в соревновании товарного производства помещика и самостоятельного крестьянина решающим становится вопрос рабочей силы: разделение как человеческого труда, так и трудовой силы животных между барщиной и собственными целями крестьянского хозяйства. Отдельные семьи крепостных выполняют барщину согласно державной ими части участка, и мера этого резко возросла к концу XVI — началу XVII вв. Единицей барщины — хотя исходным ее пунктом был участок — является теперь уже семья. (В семью входят в этом отношении живущие в одном доме, в общем хозяйстве, совместно ведущие хозяйство родственные, без учета того, если это малая или большая семья.) *Интересы помещика* в этот момент требуют уже не только того, чтобы крепостные, представляющие повинности, были зажиточными, состоятельными, стойкими (что привело бы к поддержке сохранения больших семей), а также того, чтобы возросло число единиц (семей), представляющих барщину (без учета того, на какой части участка они живут) и это приводит уже к разделу больших семей, к возрастанию числа самостоятельных малых семей, к их поддержке. Со стороны *крепостного крестьянства* интерес товарного производства в общем желают больше рабочей силы, семей с большим численным составом и бегство от барщины также укрепляет тенденцию сохранения больших семей. Параллельно с этим наряду с сильным расслоением крестьянского общества усиленную роль получают индивидуальные стремления внутри крепостного крестьянства, которые оказывают влияние в направлении разложения организации патриархальной большой семьи.

В этих условиях заключается причина того, что в исследуемое время имеются вместе признаки как разложения организации большой семьи, так и ее возобновления.

Следует, однако, различать — внутри этого процесса — различные согласно отдельным формам хозяйства направления развития: организация большой семьи является характеристической прежде всего для всесторонних крестьянских хозяйств, занимающихся земледелием и животноводством, а в специализированных территориях винного производства (вместе с тем внутри круга притяжения близких посадок), где процесс расслоения был самым продвинутым, в большинстве находятся семьи с малым численным составом. (Но поразительно здесь же чрезвычайно высокий численный состав одной части безимущественных семей: при подробном исследовании их положения возможно заключить на зачатки семейной организации труда, связанной с специализированной работой в виноградниках и вообще с специализированным наемным трудом, частично с промыслами). На окраинной территории, где производство вина сочетается с земледельческим и животноводческим образом хозяйства, в области семейной организации находим полные противоречия, компромиссные отношения, и вместе с тем видим сильную тенденцию семейных объединений.

У венгерского крестьянства известна одна организация большой семьи патриархального типа: состоящая из потомков отца семья, характеристической чертой которой является господство отца — если и не в такой степени, как на пр. в великорусской отцовской большой семье, однако от демократической югославянской задруги эта семейная форма резко отличается. После смерти отца функцию главы семьи унаследует найстар-

ший сын, и после него найстарший брат. (Внутри этой организации особое место принадлежит матери семьи, вернее жене всегдашнего главы семьи).

Подробное этнографическое описание этой семейной формы имеется относительно положения XIX в.; известно, что она расцветает в XVIII—XIX вв. и сокращается после широкого распространения капиталистических отношений. Но ее распространение является характеристическим не вообще, а для отдельных территорий страны. Историческое образование и развитие венгерской патриархальной большой семьи не выяснено удовлетворительным образом, и это даже невозможно без ожидаемых результатов новейших исторических исследований относительно родовой организации. Во время раннего феодализма — на основе известных до сих пор данных и этнографического материала, запаса слов относительно семьи и т. п. — возможно предполагать существование уже этой семейной формы, однако ни ее распространение, ни условия ее разложения не известны довольно и в этом отношении следовало бы пока что удовлетвориться непрямыми источниками и теоретическими заключениями. Именно поэтому предлагаемая статья избрала такую эпоху феодализма, когда материалы источников сумеют дать уже более точные опорные пункты и когда одновременно общество переживает такое преобразование, которое должно отражаться в семейной организации крестьянства. В качестве исходного специального исследования она, конечно, не подходящая для обобщения в масштабах всей страны, но она изображает отношения одной с точки зрения всегосударственного развития чрезвычайно важной территории и значительных также в масштабах всей страны типов хозяйства.